

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂĞATI BİLİM DALI

ARAP GRAMERİNDE GAYR-İ MUNSARİF

Yüksek Lisans Tezi

Ökkeş GENERAL

İstanbul, 2013

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂĞATI BİLİM DALI

ARAP GRAMERİNDE GAYR-İ MUNSARİF

Yüksek Lisans Tezi

Ökkeş GENERAL

Danışman: Prof. Dr. İsmail DURMUŞ

İstanbul, 2013

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı ARAP DİLİ VE BELAGATI Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi ÖKKEŞ GENERAL'nın ARAP GRAMERİNDE GAYR-İ MUNSARİF adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 07.06.2013 tarih ve 2013/19-09 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ...16.../07.../2013

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1. Tez Danışmanı Prof. Dr. İSMAİL DURMUŞ	
2. Jüri Üyesi Doç. Dr. ALİ BULUT	
3. Jüri Üyesi Doç. Dr. ALİ AYTEN	

ÖZET

Arap Gramerinde Gayr-i Munsarif

Gayr-i munsarif, sarftan men edilmiş isim için kullanılan bir kavramdır. Sarftan kasıt ise tenvîndir. Araplar, isimlik hususunda kökleşmiş ve kuvvet kazanmış kelimeler için hafiflik alameti olarak tenvîn kullanırlar. Bu açıdan, isimlikten uzaklaşarak fiillere benzeyen kelimeler, ağır kabul edilir ve tenvînden men edilir. Fiil, isimden türediği için onun fer'i sayılır. Gayr-i munsarif isimler de diğer bazı isimlerin fer'i olması açısından fiile benzerler ve bu sebeple sarftan men edilirler. Gayr-i munsarif isimler, fiile benzemesine sebep olan iki illetle veya iki illet kuvvetindeki bir illetle tenvînden men edilirler.

Anahtar Kelimeler: Sarf, tenvîn, munsarif, gayr-i munsarif, sarftan men, fer', illet, fiile benzeme.

ABSTRACT

Gayr-i Munsarif in Arabic Grammar

Gayr-i munsarif is a concept used for noun which was prohibited from sarf. What we mean by sarf is tanvin. Arab use tanvin as a sign of lightness for words being rooted and for ease for tag (noun). From point of this view, words like verbs are accepted as heavy things by moving away from tag (noun) and are prohibited from tanvin. It is accepted as fer'i of it, since it derives from noun. Also nouns relating to verb are in order to be fer'i of other some nouns and in this regard it is prohibited from sarf. Nouns relating to Gayr-i munsarif are prohibited from tanvin by two illat or an illat in role of two illat.

Key Words: Sarf, tanvîn, munsarif, gayr-i munsarif, prohibition from sarf, fer', illat, likening to verb.

ÖNSÖZ

Arap Dili ve Belâğâtı alanında araştırılmasına ihtiyaç duyulan çok sayıda konunun varlığı inkâr edilemez bir gerçek. Ancak biz, karmaşık ve oldukça tafsilatlı bir mesele olması açısından, hem konuyla alakalı esas ve sınırların zihinlerimizde netleştirilmesi hem de Türkçe olarak yazılmış pratik bir kaynak olması adına “Arap Gramerinde Gayr-i Munsarif” adlı bu tez çalışmasını yapmaya karar verdik.

Bu çalışmamızda, gayr-i munsarif konusunu en muteber klasik nahiv eserlerini esas alarak, gereksiz ayrıntılara girmeden; fakat mevzuyu kuşatıcı bir şekilde ele almaya çalıştık. Çünkü bütün ayrıntıları muhtevaya dâhil etmenin, meselenin anlaşılmasını zorlaştıracığını düşünmekteyiz.

Giriş bölümünde nahiv tarihi ile alakalı kısa bir özet vermeye çalıştık. Bu bölümde nahiv ilminin doğuş sürecini, ilk defa kimler tarafından ortaya konulduğunu ifade ettik. Nahvin en önemli mekteplerini ve bu mekteplerin önde gelen temsilcilerini kısaca tanıtmaya gayret ettik. Birinci bölümde gayr-i munsarif ile alakalı kavramları ve bunların ismin sarftan men edilmesindeki rollerine değindik. İkinci bölümde iki illet kuvvetindeki bir illetle sarftan men edilen isimleri, üçüncü ve dördüncü bölümde ise iki illetle gayr-i munsarif olan alemleri ve sıfatları açıklamaya çalıştık. Son bölümde de tenâsüb, zarûret, tasğîr ve tenkîr durumlarının gayr-i munsarife tesiri üzerinde durduk.

Bu çalışmamız esnasında kaynak tavsiyesi, araştırma usûl ve metodu gibi her mevzuda yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. İsmail Durmuş’a, tez yazım ve içeriği ile alakalı her türlü kontrolleri büyük bir özveriyle yapan eşim Rukiye General, ablam Hacer General, arkadaşım Orhan Bircan ve İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ndeki mesai arkadaşlarım Arş. Grv. Hüseyin Maraz, Arş. Grv. Serkan Demir, Öğr. Grv. Kerim Özmen ve Öğr. Grv. Mehmet Ulukütük’e şükran ve hürmetlerimi sunmayı bir borç biliyorum.

Ökkeş GENERAL

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
ÖNSÖZ.....	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR	IX

GİRİŞ

NAHİV İLMİNİN DOĞUŞU VE TARİHİ GELİŞİMİ

I. Nahiv İlminin Doğuşu	1
II. Tarihî Gelişimi ve Nahiv Mektepleri	6
A. Basra Nahiv Mektebi	7
B. Kûfe Nahiv Mektebi	10
C. Bağdat Nahiv Mektebi	11

BİRİNCİ BÖLÜM

GAYR-İ MUNSARİF İLE ALAKALI KAVRAMLAR

I. Sarf, Munsarif ve Gayr-i Munsarif.....	13
A. Sarf.....	13
B. Munsarif İsim.....	15
C. Gayr-i Munsarif İsim	16
II. Tenvîn Kavramı ve Tenvîn Çeşitleri.....	17
A. Tanım	17

B. Tenvîn Çeşitleri.....	18
1.Asî Tenvînler	18
a. Tenvîn-i Emkeniyye (تَنْوِينُ الْأَمْكِنِيَّةِ).....	18
b. Tenvîn-i Tenkîr (تَنْوِينُ التَّنْكِيرِ).....	19
c. Tenvîn-i İvaz (تَنْوِينُ الْإِوَاضِ)	20
1) Hazfedilen Bir Harfe Bedel Olan Tenvîn	20
2) Hazfedilen Bir Kelimeye Bedel Olan Tenvîn.....	22
3) Bir Cümle veya Daha Fazlasına Bedel Olan Tenvîn	23
d. Tenvîn-i Mukâbele (تَنْوِينُ الْمُعَابَلَةِ).....	23
2.Gayr-i Asî Tenvînler	24
a. Tenvîn-i Terennüm (تَنْوِينُ التَّرْنِيمِ)	24
b. et-Tenvînu'l-Ġâlî (التَّنْوِينُ الْعَالِي).....	25
III. Gayr-i Munsarîfîn Hükümü	25
IV. Sarfa Mani Olan İletler	27

İKİNCİ BÖLÜM

BİR İLLETLE GAYR-İ MUNSARİF OLAN İSİMLER

I. Müntehe'l-Cümü' (الْجَمْعُ الْمُنتَاهِي).....	30
A. Tanım	30
B. Müntehe'l-Cümü' Vezinleri.....	30
C. Sarftan Men Edilme Sebebi	31
D. Sonuna Müenneslik Tâ'sı (ة-) veya Nisbet Yâ'sı (ي) Bitişenler	33
E. Sonunda İlet Harfi Olanlar.....	34

II. Elif-i Maksûre veya Elif-i Memdûde Bitişen İsimler	37
A. Tanım	37
1.Elif-i Maksûre (الْأَلِفُ الْمَقْصُورَةُ).....	37
2.Elif-i Memdûde (الْأَلِفُ الْمَمْدُودَةُ).....	38
B. Sarftan Men Edilme Sebebi	39
C. Müennes İsm-i Maksûr Vezinleri	40
D. Müennes İsm-i Memdûd Vezinleri	44

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKİ İLLETLE GAYR-İ MUNSARİF OLAN ALEMLER

A. Tanım	48
B. Sarftan Men Edilme Sebebi	48
I. MÜENNES ALEMLER	49
A. Sonuna Müenneslik Tâ'sı (ة) Bitişen Alemler	49
B. Sonunda Müenneslik Tâ'sı Bulunmayan Müennes Alemler.....	51
C. Müennes İsm-in Müzekkere Alem Olması	53
D. Müzekker İsm-in Müennese Alem Olması	55
E. Yer, Kabîle ve Sûre İsimleri	55
II. MÜREKKEB ALEMLER	58
A. Mürekkebin İsm-in Tanımı	58
B. Sarftan Men Edilme Sebebi	58
C. Mürekkebin Alemin Farklı İ'rab Şekilleri	59
III. SONUNDA ELİF-NÛN (ن) ZİYÂDESİ BULUNAN ALEMLER	61

A.	Sarftan Men Edilme Sebebi	61
B.	Alemi Sarftan Men Eden Elif-Nûn Ziyâdesinin Özelliği	63
IV.	A'CEMÎ ALEMLER.....	64
A.	Ucme'nin Tanımı	64
B.	Sarftan Men Edilme Sebebi ve Şartları.....	64
V.	FİİL VEZNİNDEKİ ALEMLER.....	68
A.	Sarftan Men Edilme Sebebi	68
B.	İsmin Sarfına Tesiri Açısından Fiil Vezinleri.....	69
1.	Fiillere Has Vezinler	69
2.	Fiillerin Daha Baskın Olduğu Vezinler	70
3.	Müşterek Vezinler.....	72
VI.	MA'DÛL ALEMLER.....	74
A.	Udûl ve Ma'dûl İsmin Tanımı	74
B.	Sarftan Men Edilme Sebebi	74
C.	Alemlerde Udûl Şekilleri	75
1.	Takdîrî Udûl.....	75
2.	Ma'nevî Tekîd Olarak Gelen Bazı Cemî İsimlerin Şibh-i Alemiyet ve Udûlden Dolayı Sarftan Men Edilmesi.....	76
3.	Lâm-ı Ta'rîften Udûl.....	77
4.	"فَعَالٍ" Veznine Udûl Eden Alemler	78

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKİ İLLETLE GAYR-İ MUNSARİF OLAN SIFATLAR

I. SONUNDA ELİF-NÛN (ن) ZİYÂDESİ BULUNAN SIFATLAR.....	80
A. Sarftan Men Edilme Sebebi	80
B. Sarftan Men Edilme Şartları	81
II. FİİL VEZNİNDEKİ SIFATLAR.....	82
A. Sarftan Men Edilme Sebebi	82
B. Sarftan Men Edilme Şartları	82
III. MA'DÛL SIFATLAR.....	85
A. Udûl Eden Sayılar	85
B. "أخر" Lafzının Udûlü	87

BEŞİNCİ BÖLÜM

TENÂSÛB, ZARÛRET, TENKÎR VE TASĞÎR

DURUMLARINDA GAYR-İ MUNSARİF

I. Tenâsüb.....	88
II. Zarûret.....	89
III. Tenkîr	91
IV. Tasğîr	92
SONUÇ.....	95
KAYNAKÇA	97

KISALTMALAR

- **a.g.e.** : Adı geçen eser.
- **a.g.m.** : Adı geçen madde.
- **a.s.** : Aleyhisselam.
- **b.** : Bin veya İbn
- **Bkz.** : Bakınız.
- **ev.** : Çeviri.
- **DİA** : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
- **Hz.** : Hazreti.
- **r.a.** : Radıyallahu anh.
- **s.** : Sayfa.
- **thk.** : Tahkik eden.
- **tsz.** : Tarihsiz.
- **ö.** : Ölüm.
- **vb.** : Ve benzerleri

GİRİŞ

NAHİV İLMİNİN DOĞUŞU VE TARİHİ GELİŞİMİ

I. Nahiv İlminin Doğuşu

Hiçbir ilim aniden ortaya çıkmış değildir ve aynı zamanda tek bir insanın eseri olarak görülemez. Her ilim, bir maksada binaen ve o alanla alakalı ihtiyacın giderilmesine yönelik bazı çalışmalar sonucu doğar ve gelişir. Yani ilmin ortaya çıkması bazı şartların olgunlaşmasına, ona ihtiyaç duyulmasına ve o ilmin oluşumuna zemin hazırlayacak bilgi birikimine bağlıdır.

Cahiliye döneminde Araplar, henüz yabancı kültür ve dillerle karşılaşmamışlardı. İçine kapanık “ümmî” bir toplum olmaları dolayısıyla kendi dillerini en güzel şekilde öğreniyor ve kullanıyorlardı. Bu sebeple dillerinde herhangi bir bozulma ve yozlaşma da olmamıştı. Ne var ki, İslamiyet’in zuhûru ve geniş bir coğrafyaya yayılmasıyla birlikte bu bâkir toplum, yabancı kültür ve dillerle diyalog içerisine girmek durumunda kaldı. Bu durum, doğal olarak dilde “lahn” diye tabir edilen bazı hataların ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu hatalar sadece konuşma diliyle sınırlı kalmayıp yazı dilinde de kendini hissettirmeye başladı. Yazı dilinde meydana gelen bu menfî durum Arapçanın aslının bozulması ve Kur’an-ı Kerim ve hadislerin yanlış anlaşılması endişesini beraberinde getirdi.¹

Dinin temel kaynakları olan Kur’an ve hadislerin doğru anlaşılması ve her türlü bozulma tehlikelerine karşı korunması hedefinin gerçekleştirilebilmesi için bu iki temel kaynağın dili olan Arapçanın lugat hazinesinin derlenmesi, yapısının ve gramerinin tespit edilmesi, hatta üslup araştırmalarının yapılması kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu nedenle Arap edebiyatında dile ait çalışmalar Kur’an-ı Kerim’in yazıya geçirilmesi,

¹ Çetin, Nihad, “Arap” maddesi (md.), *DİA*, İstanbul 2005, III, 296.

kitap haline getirilmesiyle başlamış ve bu arada gramer Kur'an-ı Kerîm'de yazının islahı çalışmalarına bağlı olarak doğmuştur.²

Tabii ki, dil çalışmalarının tek sebebi Kur'an ve Hadis'in doğru anlaşılması değildir. Bunun yanında psikolojik ve sosyal etkenler de vardır.³ Arap toplumu dillerini iyi kullanma hususunda çok gayretliydi ve dilleri kendileri için bir şeref ve övünç kaynağı idi. Arap olmayan kavimlerle karışmaları ile birlikte bu his harekete geçmiş ve Arap dilinin korunması konusunda itici bir güç olmuştur.

İslamiyet'in yayılmasıyla Araplar farklı milletlerle iç içe yaşamaya başlamış ve bu durum birçok sosyal problemin ve bu problemlere bağlı farklı birtakım ihtiyaçların doğmasına sebep olmuştur. İslam'la yeni tanışan bu insanlar dinlerini Araplardan öğreniyor ve doğal olarak Arap dilini de öğrenme ihtiyacı duyuyorlardı. Böylece, yabancıların da Arapça'yı aslına uygun olarak okuyup yazmaları ve konuşmaları için dilin esasları ve temel prensiplerinin açık bir şekilde kayıt altına alınması zaruret olmuştur. İşte bu zaruret "nahiv" adı altında yeni bir bilim dalının teşekkülüne sebep olmuştur.

Sözlükte "bir şeye meyletmek, yönelmek, izini takip etmek" manasındaki "نَحَا" fiil kökünden kaynaklanan "en-nahv" "النَّحْوُ" kelimesi "yol, yön, taraf" anlamlarına gelen bir isimdir.⁴

"Nahiv" kelimesinin Arapça dilbilgisine neden isim olarak verildiğiyle alakalı farklı görüşlerin varlığıyla birlikte en çok kabul edilen rivayet şöyledir: Hz. Ali (r.a.)

² Çetin, Nihad, "Arap" md., *DİA*, III, 296.

³ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-Nahviyye*, 7. Baskı, Dâru'l-Meârif, Kahire 1968, s. 12.

⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut (Dâru Sâdir, tsz.), XV, 309-310; el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b.Yakûb, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Thk. Enes Muhammed eş-Şâmî ve Zekeriyâ Câbir Ahmed, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2008, s. 1590.

karşılaştığı dil hatalarının ardından birtakım tedbirler alır ve bu husustaki düşüncelerini Ebu'l-Esved ed-Düelî ile paylaşır. Nahivle ilgili hazırlamış olduğu yazılı bilgileri ona verir ve “أُنْحُ هَذَا النَّحْوُ” (bunu örnek alarak bu şekilde devam ettir) der. Böylece “النَّحْوُ” kelimesi Arap dilbilgisine özgü bir isim olarak kullanılmaya başlanır.⁵

Lugat manası ve ıstılah olarak kullanılış sebebi bir yana, nahiv kelimesi başlangıçta morfoloji ve sentaksı içine alan geniş manasıyla gramer karşılığı olarak kullanılıyordu. Ancak III. (IX.) yy. da morfoloji sarf adıyla ayrı bir ihtisas sahası haline geldi ve nahiv daha çok sentaksı ifade eder oldu.⁶

Nahiv ilmi de diğer ilimler gibi aniden doğmamıştır ve bir tek insanın fikri değildir. Bundan dolayı nahiv ilmini ilk olarak kimin ortaya koyduğunu kesin bir ifadeyle söylemek mümkün değildir. Fakat nahvin doğuşu ile ilgili rivayetlere bakıldığında en çok kabul edilen görüş -Hz. Ali'nin yardımı ve yönlendirmesiyle- bu kişinin Ebu'l-Esved ed-Düelî olduğudur.⁷

Ebu'l-Esved ed-Düelî'yi nahiv ilmiyle alakalı çalışmalar yapmaya sevk eden muhtelif sebepler olduğu söylenmektedir. Bunlardan birkaçını burada ifade etmenin konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağını düşünüyoruz.

⁵ Muhammed Tantâvî, *Neş'etü'n-Nahv ve Târihu Eşheri'n-Nuhât*, 2. Baskı, Dâru'l-Meârif, Kahire 1995, s. 24; İbnu'l-Enbârî, *Nûzhetü'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Üdebâ*, 3. Baskı, Mektebetü'l-Menâr, Zergâ'-Ürdün 1985, s. 18.

⁶ Çetin, Nihad, a.g.m., *DİA*, III, 296.

⁷ Şevkî Dayf, a.g.e., s. 13, İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şuarâ*, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Meârif, Kahire 1967, s. 729-730; es-Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasan b. Abdullah, *Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn*, Thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ, 1. Baskı, Dâru'l-İ'tisâm, Kahire 1985, s. 33.

Kendisinden nakledilen bir rivayette⁸ ed-Düelî şöyle demektedir: “Mü’minlerin emiri Hz. Ali’nin yanına girdiğimde çok sessiz ve düşünceli bir halde olduğunu gördüm. “Ne düşünüyorsun ey mü’minlerin emiri” dedim. “Beldenizde lahn yapıldığını işittim. Arapça’nın esasları hakkında bir kitap yazmayı düşündüm.” dedi. “Eğer bunu yaparsan Arap dilini muhafaza etmiş ve değişmesine mani olmuş olursun.” dedim. Birkaç gün sonra tekrar yanına uğradığımda bana içerisinde şunların yazılı olduğu bir sahife verdi:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. الْكَلَامُ كُلُّهُ اسْمٌ وَفِعْلٌ وَحَرْفٌ؛ فَالِاسْمُ مَا أَتْبَأَ عَنِ الْمُسَمَّى، وَالْفِعْلُ مَا أَتْبَأَ عَنْ،
”حَرَكَةُ الْمُسَمَّى، وَالْحَرْفُ مَا أَتْبَأَ عَنْ مَعْنَى لَيْسَ بِاسْمٍ وَلَا فِعْلٍ“

“Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla. Kelamın tamamı üç kısımdır: İsim, fiil ve harf. “İsim, müsemmayı (isimlendirilen şey) ifade eden şeydir. Fiil, müsemmanın hareketini bildiren şeydir. Harf ise isim veya fiil olmaksızın herhangi bir manayı ifade eden şeydir.”

Sonra bana “bunu takip et, araştır ve aklına gelen şeyleri ona ekle. Ve bil ki eşya (isimler) üç kısımdır: Zâhir, mudmer (zamirle ifade edilen şey) ve ne zâhir ne de mudmer olan şey. Âlimler ancak, zâhir ve mudmer olmayan bu üçüncü kısmı öğrenmede birbirleriyle yarışır.” dedi.

Sonra bir kısım bilgileri toparlayıp ona arz ettim. Bunların içerisinde nasb edatları da vardı. “İن، اَنْ، كَيْت، لَعَلَّ، كَأَنَّ” edatlarını saymış fakat “لَكِنَّ”yi zikretmemiştim. “لَكِنَّ”yi neden terk ettin” dedi. Nasb edatlarından olmadığını düşünüyorum” dedim. “Hayır, o da onlardandır. Onu da ekle” dedi.”

⁸ İbnü’l-Kıftî, Cemâleddîn Ebu’l-Hasen Ali b. Yusuf, *İnbâhu’r-Ruvât alâ Enbâhi’n-Nuhât*, Thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, 1. Baskı, Dâru’l-Fikri’l-Arabî, Kahire 1986, I, 39-40.

Hz. Ali ve ed-Düelî arasında geçen bu hadise nahiv ilminin temellerinin atılmasına vesile olan tarihî bir dönüm noktası olmuştur.

Ebu'l-Esved ed-Düelî, Kur'an okuyan birisinin ⁹{أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ} ayetindeki “رَسُولٌ” kelimesinin sonunu kesralı okuduğunu duyması ve buna benzer birçok nahiv hatalarıyla karşılaşmasının ardından Hz. Ali'nin emrini derhal yerine getirmeye karar verir. Kendisine iyi bir kâtibin tahsis edilmesini ister. İlk olarak Abdü'l-Kays kabilesinden bir kâtip getirilir ama onu beğenmediği için kabul etmez. Daha sonra başka bir kâtip getirilir ve bu kâtiple Kur'an'ı harekeleme çalışmalarına başlar. Kâtime “ağzımı açtığı (fetha) gördüğünde harfin üstüne bir nokta koy, ağzımı yuvarladığı (damme) harfin önüne bir nokta koy, ağzımı kırdığı (kesra) harfin altına bir nokta koy ve kelimeyi tenvînlî okuduğumda da buna işaret olarak iki nokta koy” diyerek nasıl harekeleyeceğini tarif eder.¹⁰ Böylece Kur'an-ı Kerim'in harekeleme işlemi ibtidâî şekliyle tamamlanmış ve aynı zamanda günümüzde de kullandığımız hareke isimleri belirlenmiş olur.

Bütün bu cüz'î hadiseler, kıraatte ve konuşma dilinde görülen hataların yaygınlaşması tehlikesi karşısında ashabın duyduğu endişeyi açıklamakta olup bunlar nahiv ilminin ortaya konulmasını zorunlu hale getiren sebeplerin başında yer alır.

Tabii ki bu problemlerin çözümü için çalışan tek insan ed-Düelî değildi. Yukarıda bahsettiğimiz birçok sebepten dolayı âlimler lugat ve şiir malzemesini derlemiş, kadim şiirler tespit edilmiş, Ebu'l-Esved ed-Düelî de en çok kıraat hatasının yapıldığı Kur'an-ı Kerim'in kelime sonlarının i'râbını nokta şeklindeki hareketlerle

⁹ Tevbe, 9/3.

¹⁰ es-Sîrâfî, *Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn*, 34-35.

tespit etmiştir. Bu faaliyetinin ardından onun nahiv ilminin esaslarını belirleme işine girişmiş olması daha makul görünmektedir.¹¹

II. Tarihî Gelişimi ve Nahiv Mektepleri

Yeni doğan her ilimde olduğu gibi nahiv ilmi de küçük olarak doğmuş ve zaman içerisinde gelişimine devam etmiştir. Hz. Ali (r.a.) sahip olduğu nahiv bilgisini Ebu'l-Esved ed-Düelî'ye öğretmiş ve bu ilk bilgileri örnek alarak ilerlemesini işaret etmiştir. Ed-Düelî de kendi ilmi ve tefekkür seviyesi ölçüsünde nahvi ortaya koymuş ve genişletmiştir. Şu kadar var ki, genel olarak ilimlerin gelişmeleri çok uzun zaman alırken, nahiv ilmi çok süratli bir şekilde ilerlemiş ve kısa zamanda kemale ermiştir denilebilir. Bunun sebebi ise bütün ilimlerden önce bu ilme duyulan kuvvetli ihtiyacın Araplar tarafından yerinde fark edilmesidir.¹² Çünkü dil, bir alet ilmidir ve diğer ilimlerin de temelini oluşturmaktadır. Diğer ilimlerin sağlam bir temele oturması ve sağlıklı bir şekilde gelişmesi dilin selametine bağlıdır.

Nahiv ilminin doğuşu, Kays ve Temîm gibi fasih Arap kabilelerine mekân teşkil etmesi, çöle yakınlığı münasebetiyle fasih bedevîlerden sağlıklı dil malzemesini derleme imkânına sahip olması, hitabet ve şiir yarışmaları gibi kültürel etkinliklerin yapıldığı Mirbed panayırına zemin oluşturması sebebiyle Basra'da ve Basra mektebine mensup dilciler tarafından gerçekleştirilmiştir.¹³

Bu önemli gelişme Basra'da meydana gelmiş ve tabii olarak Basra halkı, özellikle de mevâlî¹⁴, lahn vebasından korunma maksadıyla bu ilme ciddi olarak

¹¹ Durmuş, İsmail, "Nahiv" md., *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 301.

¹² Muhammed Tantâvî, *Neş'etü'n-Nahv*, 35.

¹³ Durmuş, İsmail, a.g.m., *DİA*, XXXII, 302.

¹⁴ Arap olmayan Müslüman halklar için kullanılan bir terim. Bkz. "Mevâlî" md., *DİA*, XXIX, 424.

yönelmiş ve istifade etmek için gayret göstermişlerdir. Mevâlinin bu işe daha fazla ilgi göstermesinin temel sebepleri, onların Arap dilini öğrenerek dillerini düzeltme ihtiyaçları, mensubu oldukları dinin dilini öğrenme isteği ve Araplar arasındaki konumlarını yüceltme arzusudur.¹⁵

Farklı coğrafi bölgelerdeki ilmi faaliyetler neticesinde yeni nahiv mektepleri zuhur etmiş ve mektepler arasındaki rekabet hissinin de yardımıyla nahiv ilmi terakkisini devam ettirmiştir. Şimdi bu mektepleri ve önde gelen temsilcilerini kısaca tanıtalım:

A. Basra Nahiv Mektebi

Arap nahvinin kuruluşu ve aynı zamanda lugat ve gramer çalışmaları, hicrî ilk yüzyılın başlarında kurulan iki yeni şehirde, önce Basra'da sonra onunla birlikte Kûfe'de gerçekleşti. Bu iki şehirdeki dil ve edebiyat çalışmaları, farklı prensipleri olan, meseleleri kendine has bir tarzda ele alıp inceleyen ve dolayısıyla ihtilaf ve münakaşaları olan iki nahiv mektebinin doğmasına vesile oldu.¹⁶

Basra mektebinin ilk temsilcileri Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/ 688), Îsâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149 / 766), Ahfeş el-Ekber (ö. 177/ 793) ve Yunus b. Habîb'dir (ö. 182/798). Bunlardan sonra hem bu mektebin hem de Arap dilinin iki büyük âlimi olan Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175/791) ile talebesi Sîbeveyhi (ö. 180/796) gelir. Buraya kadar saydığımız nahivcilerin tamamının kurrâdan¹⁷ olduğu rivayet edilmektedir.¹⁸ Basra mektebi mensupları arasında Sîbeveyhi'den sonra da Ahfeş el-

¹⁵ Muhammed Tantâvî, *a.g.e.*, Kahire 1995, s. 34.

¹⁶ Çetin, Nihad, "Arap" md, *DİA*, III, 296.

¹⁷ Kur'an kıraati konusunda uzman kişiler. Bkz. "Kurrâ" md., *DİA*, XXVI, 445.

¹⁸ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-Nahviyye*, 18.

Evsat (ö. 215/ 830), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209 /824-25), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830), Asmâî (ö. 216/ 831), Ebü Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî (ö. 224 / 838), Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/ 863), el-Müberred (ö. 285/898) ve İbn Düreyd (ö. 321/933) gibi büyük âlimler birbirini takip etmiştir.¹⁹

Nahiv ilmini Ebu'l-Esved'den oğlu Atâ, Anbese b. Ma'dân (ö. 100/718), Meymûn el-Akran, Nasr b. Âsım el-Leysî (ö. 89/707), Yahya b. Ya'mer (ö. 129/746) ve Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec (ö.117/735) okumuştur.²⁰ Bu süreçte bazı sayfa ve cüzlerden bahsedilirse de tam bir telif görülmez, şifahî nakil ve öğretim hâkimdir. Çünkü Ebu'l-Esved'in talebeleri olan bu ilk tabakanın, hafızalarına ve dille rivayete itimatları tamdı.²¹

Ebu'l-Esved ed-Düelf'nin ilk talebelerinden sonraki Basra nahiv temsilcileri, hem sayıca fazla, hem de telif ettikleri eserler açısından daha üretkendirler. Çünkü bu devrede nahiv bahisleri artmış, mevcut kaidelere yenileri eklenmiş, nahivciler arasında münakaşa faaliyeti başlamış, nassları inceleyerek yeni çıkarımlar yapma hususunda ciddiyetle durulmuş ve böylece istifadeye mazhar kitaplar tedvin edilmiştir.²²

Dil çalışmalarının hazırlık safhaları bir yana bırakılırsa, nahve dair kitap yazmış olması muhtemel ilk âlim, Nasr b. Âsım ve Yahya b. Ya'mer'in talebesi²³ Abdullah b. Ebî İshak el-Hadramî'dir (ö. 117/735). Mevcut en eski teliflerde ondan ve İsa b. Ömer es-Sekafî'den (İbn Ebî İshak'ın talebesidir) nakiller yapılmaktadır.²⁴ İbn

¹⁹ Kılıç, Hulusi, "Basriyyûn" md., *DİA*, İstanbul 1992, V, 118.

²⁰ Muhammed Tantâvî, *Neş'etü'n-Nahv*, 71-72.

²¹ Durmuş, İsmail, a.g.m., *DİA*, XXXII, 302; Muhammed Tantâvî, *a.g.e.*, 38.

²² Muhammed Tantâvî, *a.g.e.*,38.

²³ Muhammed Tantâvî, *a.g.e.*,72.

²⁴ Çetin, Nihad, , a.g.m., *DİA*, III, 296.

Ömer es-Sekafi'ye nisbet edilen “*el-Cami*” ve “*el-İkmâl*” adında iki kitabı vardır.²⁵ Bu iki eser, nahiv alanında kaleme alınmış ve isimleri tespit edilebilen en eski kitaplardır.²⁶

Nahiv ilminin temelini teşkil eden ve daha sonraki asırlarda da bu ilmin en çok itibar edilen kaynak eserleri Basra nahiv mektebi temsilcileri tarafından telif edilmiştir.

Halil b. Ahmed, lughat ve gramer çalışmalarına yön veren ve ilk Arapça lughatı olan “*Kitâbu'l-Ayn*”ı telif eden âlimdir. Halil b. Ahmed'in Arap diline yüz yıllık bir süre kazandırdığı kabul edilebilir. Onun nahve dair bilgileri talebesi Sîbeveyhi sayesinde günümüze ulaşmıştır.²⁷

Fars asıllı Sîbeveyhi (Amr b. Osman b. Kamber), başta üstâdı Halîl b. Ahmed olmak üzere, İbn Ebû İshak, Ahfeş el-Ekber, Yunus b. Habîb, Ebû Zeyd el-Ensârî gibi âlimlerden yaptığı nakilleri bir araya getirerek Selef'ten intikal eden nahiv mirasını “*el-Kitab*”²⁸ adıyla bilimsel açıdan mükemmel ve hayranlık uyandıran bir eser olarak ortaya koymuştur. Bu eseri ayrıcalıklı kılan şey, Halîl b. Ahmed'in dehasıyla Sîbeveyhi'nin dil yeteneğinin ürünü olmasıdır. Bundan daha iyisinin yazılamayacağını düşünen âlimler üç asır boyunca şerh, ihtisar, eleştiri, savunma, ikmal vb. neredeyse nahivle alakalı bütün çalışmalarını bu kitabı esas alarak yapmışlardır.²⁹

Ebu Osman el-Mazinî'nin “*İlelü'n-Nahv*” ve “*et-Tasrif*”i, el-Müberred'in “*el-Muktedab*”, “*er-Reddü ale's'-Sibeveyh*”, “*Tabakâtü'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn*” ve “*el-Kâmil*”i, İbrahim b. Muhammed ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) “*Kitabü'l-Muhtasar fi'n-*

²⁵ İbnü'l-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 375; Muhammed Tantâvî, *a.g.e.*, 39; Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-Nahviyye*, 26.

²⁶ Çetin, Nihad, a.g.m., *DİA*, III, 296.

²⁷ Çetin, Nihad, a.g.m., *DİA*, III, 296.

²⁸ Şevkî Dayf, *a.g.e.*, 59-93.

²⁹ Durmuş, İsmail, a.g.m., *DİA*, XXXII, 302.

Nahv” ve “*Kitabü'l-İştikâk*”ı, İbnü's-Serrâc'ın (ö.316/929) “*el-Uşûl*”ü de Basra mektebi nahivcilerinin ortaya koyduğu diğer önemli eserlerdir.³⁰

B. Kûfe Nahiv Mektebi

Başlangıçta Basralılardan istifade ederek yetişen Kûfeliler, hicrî II. yüzyılın sonlarına doğru yeni bir mektep teşkil ederek Basra mektebi ile sıkı bir rekabet içerisine girdiler. İki tarafın da çalışmaları semâa (ağızdan işitmeye) dayanmakla birlikte Basralılar şaz rivayetlerden kaçınarak sadece sık rastlananları esas alıyor ve aynı zamanda fasih bedevîlerden dil malzemesi derlemeye önem veriyorlardı. Kûfeliler ise şaz olup olmadığına dikkat etmeden duyduklarının tamamını değerlendirmeye çalışıyorlardı.³¹

Aslında mektepler arasındaki ihtilaflar nahiv ilminin esaslarından daha ziyâde, bir mana için farklı kelimelerin kullanılması, bir kelimenin farklı harekelenmesi veya aynı kelimenin farklı manalarda kullanılması vb. gibi cüz'î ihtilaflardır.³²

Kûfe mektebinin kurucusunun Ebu Cafer Muhammed b. Ebu-Sâre er-Ruâsî (ö. 187/803) olduğu kabul edilmektedir. er-Ruâsî'nin “*Kitabü'l-Faysal*” adlı eseri günümüze kadar ulaşmıştır.³³ Tabakâtü'n-Nahviyyîn adlı eserin yazarı ez-Zübeydî onun hakkında “o nahivde Kûfelilerin üstadıdır” demektedir.³⁴

³⁰ Durmuş, İsmail, a.g.m., *DİA*, XXXII, 300-306; Çetin, Nihad, , a.g.m., *DİA*, III, 282-309.

³¹ Çetin, Nihad, a.g.m., *DİA*, III, 296.

³² el-Muhtar Ahmed Dîre, *Dirâsetün fi'n-Nahvi'l-Kûfiyyi*, 2. Baskı, Cem'iyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, Trablus 2003, s. 41.

³³ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Trc. Abdulhalîm en-Neccâr, 4. Baskı, Kahire (Dâru'l-Meârif, tsz.), II, 197.

³⁴ ez-Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan el-Eddülûsî, *Tabakâtü'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 2. Baskı, Dâru'l-Meârif, Kahire 1983, s. 125.

”*Kitâbu’l Mesâdir*”, “*Kitâbu’l-Hurûf*” ve daha birçok eserin müellifi³⁵ Ali b. Hamza el-Kisâî (ö.189/805), Kisâî’nin talebesi ve “*Kitâbu’t-Tasrîf*”, “*Kitâbu’l-Hudûd*”, “*Kitâbu Fe’ale ve Ef’ale*” ve “*Kitâbu’n-Nevâdir*” gibi otuzdan fazla kitabın müellifi³⁶ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö.208/823), ”*Kitâbu’l-Fasîh, el-Mecâlis*”, “*Kavâidu’ş-Şi’r*” ve “*Kitâbu İhtilâfi’n-Nahviyyîn*” adlı kitapların müellifi Sa’leb (ö. 291/904), İbnü’s- Sikkât (ö.244/858) ve Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828)gibi isimler de Kûfe mektebinin önde gelen temsilcileridir.³⁷

C. Bağdat Nahiv Mektebi

Basra ve Kûfe mekteplerinin temsilcileri, Zenc, Zutlar ve Karmatî saldırıları neticesinde bu şehirlerde çıkan karışıklıklar nedeniyle hükümet merkezinin Bağdat’a taşınmasıyla oraya yönelmişler ve bir süre tartışmalarına burada devam etmişlerdir. Fakat bir süre sonra mekteb taassubu ve ihtilaflar erimeye başlamıştır.³⁸ Böylece iki mektebin imtizacıyla hicrî IV. Yüzyılın başlarında Bağdat nahiv mektebi ortaya çıkmıştır.

Bağdat mektebinin ilk temsilcileri, Basra mektebinden el-Müberred ve Kûfe mektebinden Sa’leb’in talebeliğini yapmış ve buna bağlı olarak hocalarının görüşlerini taşıyan yeni bir nahiv mektebi kurmuşlardır. Hem Basra hem de Kûfe nahivcilerinin eserlerini derinlemesine inceleyerek yeni nahvî görüşlere ulaşmışlardır.³⁹

³⁵ el-Muhtar Ahmed Dîre, *a.g.e.*, 58; Durmuş, İsmail, *a.g.m.*, *DİA*, 303.

³⁶ el-Muhtar Ahmed Dîre, *a.g.e.*, 69-101.

³⁷ Çetin, Nihad, *a.g.m.*, *DİA*, III, 297; Durmuş, İsmail, *a.g.m.*, *DİA*, 303.

³⁸ Durmuş, İsmail, *a.g.m.*, *DİA*, 303.

³⁹ Şevkî Dayf, *a.g.e.*, 245.

Mektebin ilk temsilcisi kabul edilen ve “*Kitâbu İhtilâfi'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*”, “*el-Kâfi fi'n-Nahv*”, “*et-Tasârif*” ve “*el-Muhtâr fi'l-eli'n-Nahv*” gibi eserlerin müellifi İbn Keysân, “*el-Îzâh fi'l-eli'n-Nahv*” ve yüz yirmiden fazla şerhe mevzu olan meşhur “*el-Cümelü'l-Kübrâ*”nın müellifi Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî (ö. 337/949), Ebû Ali el-Fârîsî (ö. 377/987), “*el-Lüma' fi'l-Arabiyye*”, “*et-Tasrifü'l Mülûkî*” ve “*Şerhu Tasrifü'l-Mâzinî*” ve “*el-Hasâis fi İlmi Usüli'l-Arabiyye*” adlı eserlerin müellifi İbn Cinnî (ö. 392/1001) ve “*el-Keşşâf*” ve “*el-Ünmûzec*” ve “*el-Mufassal*”ın müellifi, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî (v. 538/1144) gibi isimler Bağdat mektebinin en önemli nahivcileridir.⁴⁰

Bu üç mektebin haricinde Mısır-Şam, Mağrib-Endülüs, Irak ve Doğu dil mekteplerinin varlığı kabul edilse de bunlar genellikle Basra mektebi olmak üzere ilk iki mektebin görüşlerini esas alarak Bağdat mektebinin çizgisinde devam eden mekteplerdir.⁴¹

⁴⁰ Şevkî Dayf, *a.g.e.*, s. 245-287; Durmuş, İsmail, *a.g.m.*, *DİA*, XXXII, 303; Çetin, Nihad, *a.g.m.*, *DİA*, III, 297.

⁴¹ Durmuş, İsmail, *a.g.m.*, *DİA*, 303.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAYR-İ MUNSARİF İLE ALAKALI KAVRAMLAR

I. Sarf, Munsarif ve Gayr-i Munsarif

Kaynaklarda “مَا لَا يَنْصَرِفُ”, “الْمَمْنُوعُ مِنَ الصَّرْفِ” gibi başlıklar altında ele alınan gayr-i munsarif, mu’rab isimlerdendir. Mu’rab isimler, tenvîn alıp almama veya isim olma hususundaki kuvveti itibariyle munsarif ve gayr-i munsarif olmak üzere ikiye ayrılır.⁴²

Lugat manası itibariyle munsarif, sarfı mümkün olan; gayr-i munsarif ise sarfı mümkün olmayan, sarftan men edilen anlamındadır. Dolayısıyla bu iki kavramın daha iyi anlaşılması için öncelikle “sarf” kavramının açıklık kazanması gerektiğini düşünüyoruz.

A. Sarf

Sarf (الصَّرْفُ) kelimesinin lugatta birçok manası olmakla birlikte, ses çıkarmak, hâlis süt, bir şeyi bırakıp başka bir şeye yönelmek gibi manalara gelir.⁴³ Nahivdeki kullanımıyla sarfın bu manalardan birinden kaynaklandığı düşünülmektedir.⁴⁴

Nahivcilerin tariflerine göre sarf, tenvîndir. Dolayısıyla “الْمَمْنُوعُ مِنَ الصَّرْفِ” (sarftan men edilen, gayr-i munsarif) demek “الْمَمْنُوعُ مِنَ التَّنْوِينِ” (tenvînden men edilen) demektir. İbn Mâlik (ö. 672/1274), Elfiyye adlı eserinde sarfı şöyle tarif etmektedir:

⁴² eş-Şâtübî, Ebû İshâk İbrahim b. Musa, *el-Makâsîdü’ş-Şâfiyye fî Şerhi’l-Hulâsati’l-Kâfiyye*, Thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, 1. Baskı, Mekke 2007, V, 575; Abbâs Hasan, *en-Nahvü’l-Vâfi*, 3. Baskı, Dâru’l-Meârif, Kahire 1973, IV, 200-201

⁴³ el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, 925; Komisyon, *el-Mu’cemü’l-Vasît*, Kahire, 1960, (Çağrı yayınevi, Ofset, İstanbul,1996), s. 513.

⁴⁴ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 201.

الصَّرْفُ تَنْوِينٌ أَتَى مُبِينًا مَعْنَى بِهِ يَكُونُ الْإِسْمُ أَمْكَنًا

“Sarf, ismin kendisiyle emken olduğu (kökleştiği, kuvvet kazandığı) manayı beyan edici olarak gelen tenvîndir.”⁴⁵

Tenvînden men edilen isim kesradan da men edilmektedir. Ancak kesra ile mecrûr olma durumu tenvîne tâbi olarak men edilmektedir. Çünkü gayr-i munsarif bir isim, muza’af olduğunda veya lâm-ı ta’rifle beraber geldiğinde tenvîn zaten olamayacağı için kesra düşmez. Kesra, sadece tenvîn alabilecek (muza’af veya lâm-ı ta’rifli olmayan) bir isimden tenvînin hazfedilmesine bağlı olarak düşer. Bu da sarftan asıl maksadın tenvîn olduğunu gösterir.⁴⁶

Bu görüşü kabul edenlere göre “الْأَحْمَرُ, أَحْمَرُكُمْ” kelimeleri munsariftir. Çünkü bu kelimelerde tenvîn olmadığı için sarftan (tenvînden) men edilme söz konusu değildir. Aynen “أَحْمَرُونَ” ve “أَجْمَعُونَ” kelimelerinde olduğu gibi.

Âlimlerin bir kısmı ise kesranın tenvîne tâbî olarak değil, gayr-i munsarif ismin fiile benzerliğinden dolayı ikisinin beraber düştüğünü iddia etmektedirler. “الْأَحْمَرُ, أَحْمَرُكُمْ” kelimeleri bunlara göre de munsariftir. Çünkü tenvîn veya kesra sarftan men edilmeden dolayı düşmüş değildir.⁴⁷

Bu konuda genel olarak birinci görüş tercih edilmektedir. Yani kesra tenvîne tâbî olarak düşer. Çünkü şiirde veznin tamamlanması için gayr-i munsarif ismin tenvîn

⁴⁵ İbn Mâlik, Muhammed b. Abdullah b. Mâlik el-Endelûsî, *el-Elfîyye*, Beyrut (el-Mektebetü’ş-Şa’biyye, tsz.), s. 43.

⁴⁶ Edmâ Tarabeyh, *el-Memnû’ mine’s-Sarf*, 1. Baskı, Mektebetü Lübnân Nâşirûn, Beyrut 2001, s. 1; er-Radî, Radiyyü’-d-dîn Muhammed b. el-Hasan el-Üstürâbâzî, *Şerhu’r-Radî ale’l-Kâfiye*, Thk. Yusuf Hasan Ömer, 2. Baskı, Dâru’l-Kütüb el-Vataniyye, Bingazi 1996, I, 102.

⁴⁷ er-Radî, *a.g.e.*, I, 102.

alması gibi zaruret hallerinde kesraya ihtiyaç olmadığı halde tenvînle birlikte o da geri döner. Bu durum da kesranın tenvîne bağlı hareket ettiğini ispatlar.⁴⁸

B. Munsarif İsim

Bütün i'râb hallerinde kendisine asıl tenvîn türlerinden birinin bitiştği isimdir. “Sarf tenvîni” (تَنْوِينُ الصَّرْفِ) veya “emkeniyye tenvîni” (تَنْوِينُ الْأَمَكِيَّةِ) diye tabir edilen bu tenvînin varlığı, bitiştği ismin diğerlerine göre isimlikte daha köklü, daha yerleşik ve sağlam olduğuna delalet eder.⁴⁹

Bu isimlerden tenvîn sadece şu durumlarda düşer: Bir isme muza'af olduğunda, ma'rife bir münâdâ olduğunda, lâm-ı târif (ال) bitiştğinde veya “cinsinin hükmünü nefyeden lâ”nın (لَا النَّافِيَةُ لِلْجِنْسِ) ismi olduğunda.

Emkeniyye tenvîni ve i'râb, dâhil oldukları ismi harflere ve fiillere benzemekten uzaklaştıran ve isimlikte kuvvetlendiren iki alamettir. Çünkü tenvîn harflere ve fiillere bitişmez. Aynı şekilde fiillerin çoğunluğu ve harfler de mu'rab değildir. Sadece i'râbın varlığı ile “mütemekkin” (الْمُتَمَكِّينُ) durumdaki bir isim, mu'rab isimlere has bu tenvînin de dâhil olmasıyla “emken” (الْأَمَكِينُ) hale gelir.⁵⁰ Yani bir isim i'râb alıp da tenvîn almamış ise mütemekkin, ikisini de almış ise emken olur.

“Mütemekkin” olma durumu, ismin fiile benzemekten uzak olup isimlikte kuvvetini ve kökleşmiş olmasını ifade eder. İsmi “emken” olması ise isimlikte mütemekkin bir isimden daha kuvvetli ve köklü olması durumudur.⁵¹

⁴⁸ er-Radî, *a.g.e.*, I, 102.

⁴⁹ ez-Zeccâc, Ebû İshâk, *Mâ Yensarif ve Mâ Lâ Yensarif*, Thk. Hüdâ Mahmûd Karâ'a, Dâru'l-Kütüb, Kahire 1971, s. 1.

⁵⁰ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 201.

⁵¹ eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 575.

Sonuç olarak munsarif isim, hem i'râb hem de tenvîn alabildiği için emken, gayr-i munsarif isim ise sadece i'râb alabildiği için mütemekkin diye adlandırılır. Emken isim, aynı zamanda mütemekkindir ve onu kapsar. Bundan dolayı munsarif isimlere “الْمُتَمَكِّينُ الْأَمَكَّنُ” de denilmektedir.⁵²

C. Gayr-i Munsarif İsim

Kendisine asıl tenvîn türlerinden herhangi birisinin bitişmesi mümkün olmayan isimdir. Gayr-i munsarif isim, i'râbı kabul ettiği için isimlikte mütemekkindir. Fakat tenvîni kabul etmemesi, emken derecesine yükselmesine engel olmakta ve onu sarftan men etmektedir. Böylece harflere ve fiillere yaklaşmaktadır. Çünkü harfler ve fiiller de tenvîni kabul etmemektedir. Bu yönüyle gayr-i munsarif isim, fiile benzemektedir.⁵³ Munsarif isme “الْمُتَمَكِّينُ الْأَمَكَّنُ” denildiğini ifade etmiştik. Gayr-i munsarif isim ise mu'râb olduğu için mütemekkindir. Fakat fiile benzerliğinden dolayı tenvîn alamadığı için emken değildir. Bu sebeple gayr-i munsarif isimlere “الْمُتَمَكِّينُ غَيْرُ الْأَمَكَّنُ” denmektedir.⁵⁴

Peki, isim neden sarftan men edilmektedir? İsmın sarfına mani olan dokuz illet bulunur. Bu illetlerden iki tanesinin veya iki illet yerine geçen bir illetin isimde bulunması, onu sarftan men eder.⁵⁵ Bu illetleri sonraki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

⁵² eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 576.

⁵³ ez-Zeccâc, *Mâ Yensarif ve Mâ Lâ Yensarif*, 1-2.

⁵⁴ eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 576.

⁵⁵ el-Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd, *el-Muktedab*, Thk. Muhammed Abdulhâlık Udayme, Kahire 1994, III, 309; İbn Ya'îş, Muvaffâkuddîn Ya'îş b. Ali b. Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, Thk. Ahmed es-Seyyid Seyyid Ahmed Ali, Kahire, (el-Mektebetü't-Tevfikîyye, tsz.), I, 116.

II. Tenvîn Kavramı ve Tenvîn Çeşitleri

A. Tanım

Tenvîn, lugatta “kelimenin sonuna nûn harfi eklemek” diye tarif edilir. Fakat bu manasının dışında “التَّصْوِيتُ” ve “التَّرْنِيمُ” kelimeleriyle izah edilmektedir.⁵⁶ “Tasvît”, ses çıkarmak, gürültü yapmak; “ternîm” ise nağmeli söylemek, mırıldanmak gibi manalara gelmektedir.⁵⁷ Nûn harfinin kendine has bir yankısı olması ve gunneli yapısının yardımıyla nağmeli söylenmesinden dolayı tenvînin bu kelimelerle açıklanmış olması muhtemeldir.⁵⁸

Istılah manası itibari ile tenvîn, ismin sonuna bitişen ve ismi diğer kelime türlerinden ayıran, sâkin (sükûnlu, harekesiz) ve zâid bir nûndur.⁵⁹ Sadece vasl halinde okunan bu nûn harfî, yazıyla değil; lâfzen vardır. Fakat nûn harfine işaret eden ve ona ihtiyaç bırakmayan bazı alametler kullanılır. Bunlar, harekelere ek olarak yazılan ikinci damme, ikinci fetha ve ikinci kesradır.⁶⁰

Tenvîn, yani sonradan eklenen bu nûn, kelimenin aslından olan nûn harfi gibi sabit değildir. Sadece bir manadan dolayı harekeye tâbî olarak getirilir. Bu sebeple kelimenin aslından olan nûn harfi gibi bir şekil ve sureti yoktur.⁶¹

⁵⁶ el-Hudarî, Muhammed, *Hâşiyetü'l-Hudarî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz., I, 19; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, I, 27; Edmâ Tarabeyh, *a.g.e.*, I, 1.

⁵⁷ el-Firûzâbâdî, *a.g.e.*, 675, 955; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, IV, 131; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, I, 27.

⁵⁸ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, I, 27.

⁵⁹ İbn Hişâm, Cemâleddîn Abdullah b. Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Katru'n-Nedâ ve Bellü's-Sadâ*, Thk. Abdülcelîl el-Atâ el-Bekrî, Mektebetü Dâru'l-Fecr, 4. Baskı, Dimeşk 2012, s. 47.

⁶⁰ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, I, 27.

⁶¹ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, IV, 131.

B. Tenvîn Çeşitleri⁶²

Tenvînler iki kısma ayrılır. İsimlere has olan tenvîne aslî tenvîn; isim, fiil ve harflere dâhil olabilen tenvîne ise gayr-i aslî tenvîn denir.

1. Aslî Tenvînler

a. Tenvîn-i Emkeniyye (تَنْوِينُ الْأَمْكِنِيَّةِ)

İsimlerde asıl olan mu'rab (âmillerin değişmesiyle harekesi değişen) ve tenvînli olmaktır. Harflerde ve fiillerde ise bu durum ters istikamettedir. Harfler mebnî (âmillerin değişmesiyle harekesi değişmeyen) ve tenvînsiz, fiiller ise tenvînsiz ve çoğu itibariyle mebnîdirler. Bütün bunlardan hareketle; bir isim, mebnîlik ve tenvînsizlikte ne kadar harfler ve fiillerden uzak olursa o kadar isimlikte kökleşmiş ve asıl isim olmaya yaklaşmış olur.

İsimler i'râb ve tenvîn hususunda dörde ayrılır:⁶³

1. Mu'rab olan ve aynı zamanda tenvîn alan isimler. Bunlara mu'rab munsarif (المُعْرَبُ الْمُتَصَرِّفُ) isim de denir. Misal: كِتَابٌ، مُحَمَّدٌ، عَلِيٌّ

2. Mu'rab olup tenvîn almayan isimler (المُعْرَبُ غَيْرُ الْمُتَصَرِّفِ). Misal: أَحْمَدٌ، عُمَرُ، مَسَاجِدُ

3. Mebnî olup bazı durumlarda bir maksada binaen tenvîn alan isimler. Misal: سَيِّرِيهِ، صَهْ، إِيهِ

4. Mebnî olan ve hiçbir halde tenvîn almayan isimler.

⁶² eş-Şâtübî, *el-Makâsîdü's-Şâfiye*, I, 44, 576-581; İbn Ya'îş, *a.g.e.*, IV, 131; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, I, 33; İbn Akîl, Bahâuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman el-Akîlî, *Şerhu İbn Akîl alâ Elfiyyet-i İbn Mâlik*, Thk. Emîl Bedî' Ya'kûb, 7. Baskı, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2010, I, 21-22.

⁶³ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, I, 33.

Misal: هُؤْلَاءِ، حَيْثُ، كَمْ، مَنْ

Bu sınıflandırmaya göre isimlikte en kuvvetli olan birinci grup isimlerdir. Çünkü hiçbir yönüyle harflere ve fiillere benzememektedir. Bu isimler “الْمُتَمَكِّنُ الْأَمَكِّنُ” (isimlikte çok kuvvetli ve köklü) diye de adlandırılmaktadırlar. İşte bahsettiğimiz bu isimlere bitişerek onları diğerlerine göre isim olma konusunda daha kuvvetli, köklü ve yerleşik hale getiren tenvîne birçok tabir kullanılmakla birlikte, daha çok “emkeniyye tenvîni” (تَنْوِينُ الْأَمَكِّنِيَّةِ) veya “temkîn tenvîni” (تَنْوِينُ التَّمَكِّنِ) denilmektedir.

Bazıları, mu’rab ve munsarif isimlere dâhil olan bu tenvîne tenkîr tenvîni demişlerdir (“رَجُلٌ” kelimesinin tenvîni gibi). Fakat bu görüş isabetli değildir. Çünkü müzekker bir şahıs bu kelimeyle isimlendirildiğinde, kelime ma’rifeye dönüştüğü halde tenvîni düşmez. Eğer tenkîr tenvîni olsaydı nekrelîğin yok olmasıyla o da düşerdi.⁶⁴

b. Tenvîn-i Tenkîr (تَنْوِينُ التَّنْكِيرِ)

Yalnızca bazı mebnî isimlere dâhil olan ve bu ismin muayyen olmayan (belirsiz) bir şeyi ifade ettiğine ve manasına başka şeylerin de ortak olduğuna delalet eden tenvîn türüdür.⁶⁵

Tenkîr tenvîni, bazı isim fiillere ve çok eskiden kullanılan “حَالُوَيْهِ، نَفْطُوَيْهِ، عَمَرُوَيْهِ،” gibi genellikle “وَيْهِ” kelimesiyle biten mebnî alemlerde olur.⁶⁶ Bir isme dâhil olduğunda onun nekre olduğuna, hafzedildiğinde ise ma’rife olduğuna delalet eden bir alamettir.⁶⁷

⁶⁴ İbn Mâlik, Cemâleddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, Thk. Abdulmünim Ahmed Herîrî, 1. Baskı, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Mekke 1986, s. 1422.

⁶⁵ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, I, 35; İbn Ya'îş, *a.g.e.*, IV, 132.

⁶⁶ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, IV, 132; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, I, 35.

⁶⁷ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, I, 38.

Mesela “سَيِّبِيَّهٖ” isminden bahsederken tenvînsiz olarak kullanılırsa bu kelimededen maksadın “سَيِّبِيَّهٖ” ismiyle adlandırılmış muayyen bir şahıs olduğu, hem konuşan hem de muhatap tarafından malumdur. Muhatabın zihninde başka bir şahısla karışma ihtimali yoktur. Fakat “سَيِّبِيَّهٖ” şeklinde tenvînli kullanıldığında ise bu isimdeki insanlardan herhangi bir şahıs anlaşılır. Tenvînle birlikte isim nekre hale gelir ve umumiyet manası kazanır.⁶⁸

İsim fiil olan “صَهٗ” kelimesi “sus” manasında emir ifade eder. Bahsedilen konudan memnun olmayan birisi bu kelimeyi tenvînsiz olarak söylerse muhatabına “bu konuda konuşmayı bırak, ama istersen başka bir mevzudan bahsedebilirsin” demek istemiş olur. Çünkü kelime tenvînsiz olduğu için ma’rife kabul edilir ve sadece o anda bahsedilmekte olan mevzu için hususiyet ifade eder. Fakat “صَهٗ” şeklinde tenvînle söylenirse karşı tarafın konuşmasına tamamen son vermesi talebini ifade eder. Çünkü kelime tenvînle nekre olur ve bir şeye has olmaktan çıkarak umumiyet arz eder.⁶⁹

c. Tenvîn-i İvaz (تَنْوِينُ الْعَوَاضِ)

Hazfedilen bir harfin, bir kelimenin, tam bir cümlenin veya bir cümleden daha fazlasının yerine bedel olarak gelen tenvîne “ivaz tenvîni” denir.⁷⁰ Bu şekilde ivaz tenvînini üç kısma ayırabiliriz.

1) Hazfedilen Bir Harfe Bedel Olan Tenvîn

Kelimenin aslından olan bir harf ancak çok kuvvetli bir sebepten dolayı hazfedilebilir. Fakat nâkıs fiillerin ism-i fâillerinde son harf “ي” olduğu için bu isimlerin cem’î teksirlerinde “ي” harfi hazfedilir ve bedel olarak bir önceki harf tenvîn

⁶⁸ İbn Ya’îş, *a.g.e.*, IV, 132.

⁶⁹ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, I, 35.

⁷⁰ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, I, 38-41.

alır. Bu meselenin anlaşılmasını kolaylaştırmak için tablo halinde birkaç misal vermenin faydalı olacağını düşünüyoruz.

Müennes İsm-i Fâilin Cem'î Teksîri	Müennes İsm-i Fâil	Sülâsî Fiil
البَّوَاقِي / بَوَاقٍ / بَوَاقِيَّ	بَاقِيَةٌ	بَقِيَ
السَّوَاقِي / سَوَاقٍ / سَوَاقِيَّ	سَاقِيَةٌ	سَقَى
المَّوَاضِي / مَوَاضٍ / مَوَاضِيَّ	مَاضِيَةٌ	مَضَى
الدَّوَاعِي / دَوَاعٍ / دَوَاعِيَّ	دَاعِيَةٌ	دَعَا

Sülâsîsi nâkıs olan bu ism-i fâillerin cem'ileri, gayr-i munsarif bir kalıptan geldiği halde tenvîn almaktadır. Fakat bu tenvîn hazfedilen “ي” harfinin yerine gelen ivaz tenvînidir. Zaten bu isimler, gayr-i munsarif oldukları için emkeniyye tenvîni alamaz ve ivaz tenvîni almakla da munsarif olmazlar.

Bu durum sadece örnek olarak verdiğimiz cem'ilere has değil; bütün gayr-i munsarif mankûs isimler için geçerlidir. Raf ve cer hallerinde ivaz tenvîni alan bu isimler hazfedilen “ي” üzerine takdir edilen damme ve kesra ile merfû' ve mecrûr olurlar. Nasb halinde ise “ي” harfi hazfedilmediği için zâhir bir fetha ile mansûb olur ve tenvîn almazlar.⁷¹

⁷¹ el-Ġalâyînî, Mustafa, *Câmiu'd-Durûsü'l-Arabiyye*, Dârul-Hadîs, Kahire 2005, 10; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, I, 39.

Misal: ⁷² الْعُيُونُ بَوَالِكٍ (Gözler ağlamaktadır.)

⁷³ لَأَحْزَنُ لِمَوَاضٍ (Geçmişe üzülmem.)

عَدَدْتُ دَوَاعِي تَوْجِبُ أَنْ يَدْرُسَ (Okumasını gerektiren birçok sebep saydım.)

İlk cümledeki “بَوَالِكٍ” kelimesi haberdır ve hazfedilen “ي” üzerine takdir edilen bir damme ile merfû’dur. İkinci cümlede harf-i cerden sonra gelen “مَوَاضٍ” kelimesi de aynı şekilde mukadder bir kesra ile mecrûrdur. Son cümledeki “دَوَاعِي” kelimesi ise zâhir bir fetha ile mansûbdur ve “ي” harfi hazfedilmediği için ivaz tenvîni almamıştır.

2) Hazfedilen Bir Kelimeye Bedel Olan Tenvîn

İvaz tenvîninin bir kelimeye bedel olarak gelmesi genelde “بَعْضٌ, كُلٌّ” gibi lafızlardan sonraki muzâfun ileyin hazfedilmesiyle gerçekleşir.

Misal: قَسَمْتُ الْمَالَ بَيْنَ الْمُسْتَحِقِّينَ, فَأَعْطَيْتُ كُلًّا نَصِيبَهُ : (كُلُّ مُسْتَحِقٍّ) (Malı hak edenler arasında paylaştırdım ve her birine payını verdim.)⁷⁴

Görüldüğü gibi muzâf durumundaki “كُلٌّ” lafzının muzâfun ileyhi hazfedilmiş ve bedel olarak kelime tenvînlenmiştir. Bu tenvînin temkîn için olduğunu iddia edenler varsa da genel kabul, ivaz tenvînini olduğu yönündedir. Çünkü kelime mu’rab olsa da izafetten dolayı temkîn tenvîninden men edilmiş ve muzâfun ileyhi hazfedildiğinde ise sadece ivaz tenvînini almıştır.⁷⁵

⁷² Abbâs Hasan, *a.g.e.*, I, 38.

⁷³ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, I, 38.

⁷⁴ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, I, 40.

⁷⁵ İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufassal*, IV, 133.

3) Bir Cümle veya Daha Fazlasına Bedel Olan Tenvîn

Bir cümle veya daha fazlasının hazfedilip de tenvînin ona bedel olarak gelmesi genelde, “سَاعَةً, يَوْمًا, حِينَ” gibi zaman zarflarının kendisine muzâf olduğu “إِذَا” lafzından sonraki cümle veya cümlelerin hazfedilmesi ve bu lafzın “يَوْمَئِذٍ, حِينَئِذٍ” şeklinde tenvînlenmesiyle gerçekleşir.⁷⁶

Misal:

إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا * وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا * وَقَالَ الْإِنْسَانُ مَا لَهَا * يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا⁷⁷

Son âyet-i kerîmenin aslı şu şekildedir: “يَوْمَئِذٍ (تُرْزَلُ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا وَتُخْرِجُ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا” Parantez içerisindeki üç cümle hazfedilmiş ve hazfedilen bu üç cümleye bedel olarak “يَوْمَئِذٍ” kelimesi tenvînlenmiştir. Kelimenin sonunun kesralanması, muzâun ileyh konumunda olmasına rağmen i’râbdan dolayı değildir. Aslında sükûn üzere mebnî olan “إِذَا” lafzına tenvîn bitişiyle iki sâkin harf (ذ ile tenvînin ن’u) yan yana gelmiş ve bundan dolayı “ذ” harfi kesralanmıştır.⁷⁸

d. Tenvîn-i Mukâbele (تَنْوِينُ الْمَقَابِلَةِ)

Tenvîn, sonuna bittiği ismin şekillendirme işleminin ve harflerinin tamamlandığını gösterir. Fakat isim cem-i müzekker sâlim yapıldığında bu tenvîn kaybolur. Nahivciler, cem-i müzekker sâlimin sonundaki “ن” harfinin, müfreddeki tenvînin yerini tuttuğunu ve aynı vazifeyi yaptığını ifade etmektedirler. Cem-i müzekker sâlimde var olan bu “ن” harfi, cem-i müennes sâlimde yoktur. İkisi de sâlim cemî

⁷⁶ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, I, 40.

⁷⁷ Zilzal, 99/ 1-4.

⁷⁸ İbn Ya’îş, *a.g.e.*, IV, 132-133; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, I, 40-41.

olduğu için adaletin sağlanması maksadıyla müzekkerdeki “ن”a mukâbil, cem-i müennes sâlime eklenen tenvîne mukâbele tenvîni denilmektedir.⁷⁹

2. Gayr-i Aslî Tenvînler

a. Tenvîn-i Terennüm (تَنْوِينُ التَّرْنِيمِ)

Şiirde ve kafiyelerde okunuşu güzelleştirmek ve sese mûsikî katmak maksadıyla med (ا, و, ي) ve lîn (kendisinden önceki harfin harekesi fetha olan ي veya و) harflerinden dönüşmüş ve onlara bedel olarak getirilen tenvîndir. Tenvîn, kendisiyle genizdeki sesin yankılanışı (gunne) kolay olan bir harftir. Sahip olduğu gunneli yapısıyla terennüme (nağmeli söylemeye) yardımcı olur ve okuyuşa güzellik katar.⁸⁰

Terennüm tenvîni mutlak kafiyein sonuna şiirin bina ve veznini tamamlayıcı olarak gelir. Mutlak kafiye son harfi harekeli olan kafiye dir. Son harfi sâkin kafiye ye ise mukayyed kafiye denir.⁸¹ Terennüm tenvîni, lâm-ı ta’rifli bir isme veya fiile de bitişebilir. Fakat harfe bitiştiğine şahit olunmamıştır.⁸²

Misal: أَقْلِي اللَّوْمَ عَاذِلَ وَالْعِتَابَيْنِ وَقَوْلِي إِنَّ أَصَبْتُ لَقَدْ أَصَابِنِ⁸³

Cerîr’in (ö. 114/732) dîvânında zikredilen bu beytin kafiye sonlarındaki “ن” şeklinde yazılan terennüm tenvîni elife bedel olarak getirilmiştir. Aynı zamanda ilk

⁷⁹ İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, I, 21; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, I, 41-42.

⁸⁰ İbn Ya’îş, *a.g.e.*, IV, 134; Nureddin Abdurrahman el-Câmî, *Kâfiye Şerhi, el-Fevâidü’z-Ziyâiyye (Molla Câmî)*, Trc. Abdurrahman Ercan Elbinsoy, Zaman Yayıncılık, İstanbul 1987, s. 579.

⁸¹ İbn Akîl, *a.g.e.*, I, 22; el-Câmî, *a.g.e.*, 579; er-Radî, *Şerhu’r-Radî ale’l-Kâfiye*, I, 48.

⁸² er-Radî, *a.g.e.*, I, 48; İbn Ya’îş, *a.g.e.*, IV, 134.

⁸³ Cerir b. Atiyye b. Huzeyfe, *Dîvânu Cerîr*, Dâru Beyrut, Beyrut 1986, 58; İbn Ya’îş, *a.g.e.*, IV, 134; İbn Akîl, *a.g.e.*, I, 22; er-Radî, *a.g.e.*, I, 48.

kafiyenin sonundaki tenvîn, lâm-ı ta'rifli bir isme; ikinci kafiyenin sonundaki tenvîn ise fiile bitişen terennüm tenvînine misaldir.

b. et-Tenvînü'l-Ġâlî (التَّنْوِينُ الْعَالِي)

Mukayyed kafiyenin sonuna dâhil olan ve bazı kaynaklarda terennüm tenvîninin bir türü olarak da ele alınan tenvîndir. “Ġâlî” kelimesi, aşırı gitmek, sınırı aşmak manasındaki “عَلَّى” fiilinden türeyen bir ism-i fâildir. Bu tenvîn, şiirin veznine zâid olarak geldiği için bu ismi almıştır.⁸⁴

Misal: وَقَاتِمِ الْأَعْمَاقِ حَاوِي الْمُخْتَرِقِينَ

“ق” kelimesinin sonundaki “ن” harfi zâiddir. Çünkü beytin vezni “ق” harfi ile tamamlanmıştır.⁸⁵

Bahsettiğimiz son iki tenvîn türünün terennümü terk etmek için kullanıldığı da ifade edilmiştir. Çünkü med harfleri uzatılabildiği için terennüme müsait bir yapıya sahiptir. Fakat tenvînde uzatma mümkün olmadığı için terennüme mani olur.⁸⁶

III. Gayr-i Munsarifin Hükümü

Nahivciler, bir şeyin herhangi bir durumun (hükümün) illeti olduğunu söylediklerinde, bu illetin bahsedilen durumu vâcib kıldığını kastetmezler. Onlara göre asıl maksat, illetin varlığı söz konusu olduğunda, illetle hüküm arasındaki münasebetten dolayı konuşan kişinin bu hükümü tercih etmesinin uygun olduğudur. Usulcüler ise hüküm kavramını “illetin gerektirdiği (vâcib kıldığı) şey” diye tarif ederler.⁸⁷

⁸⁴ İbn Akîl, *a.g.e.*, I, 24; İbn Ya'îş, *a.g.e.*, IV, 134; er-Radî, *a.g.e.*, I, 48.

⁸⁵ İbn Ya'îş, *a.g.e.*, IV, 135.

⁸⁶ er-Radî, *a.g.e.*, I, 48.

⁸⁷ er-Radî, *a.g.e.*, I, 101.

Gayr-i munsarîfîn hükmü, kesra ve tenvîn almamasıdır.⁸⁸ İleriki bölümlerde tafsilatlı olarak ele alacağımız üzere, bu hükmü gerektiren dokuz illet vardır. Asıl illet, bu dokuz illetten ikisinin veya iki illet yerine geçen bir tanesinin aynı kelimedede bulunmasıdır. Her birine illet denilmesinin sebebi ise asıl illetin bir cüz'ünü teşkil etmeleridir. Örneğin “ucme”, dokuz illetten bir tanesidir. Fakat hükmün gerçekleşmesi için tek başına yeterli değildir. Ancak ikinci bir illetin dâhil olmasıyla hüküm hâsıl olur.⁸⁹

Gayr-i munsarîf bir ismin sarftan men edilmesi için iki illetin bir araya gelmesinin yanı sıra bazı şartların varlığı gereklidir.⁹⁰ Bunları maddeler halinde kısaca arz edelim:

1. İsim, harekeyle i'râb edilen müfred veya cem-i teksîr sîgalarından olmalı.⁹¹ Çünkü müsennâ ve cem-i müzekker sâlim isimler harf ile i'râb olurlar. Cem-i müennes sâlim ise harekeyle i'râb olmakla beraber mukâbele tenvîni alır. Bir ismin sarftan men edilmesi için temkîn tenvîni alabilmesi gerekir.

2. Lâm-ı ta'rîf almamalı.

3. Herhangi bir isme muzâf olmamalı.

⁸⁸ el-Müberred, *el-Muktedab*, III, 309; el-Ğalâyînî, *Câmiu'd-Durûsü'l-Arabiyye*, 345; er-Radî, *a.g.e.*, I, 101; İbn Ya'îş, *a.g.e.*, I, 116; ez-Zeccâc, *Mâ Yensarif ve Mâ Lâ Yensarif*, 1; İbn Hişam, *Şerhu Katru'n-Nedâ*, 105.

⁸⁹ er-Radî, *a.g.e.*, I, 101.

⁹⁰ Edmâ Tarabeyh, *el-Memnû' mine's-Sarf*, 3; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 200; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî alâ Elfiyyet-i İbn Mâlik*, Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1955, s. 42; ez-Zeccâc, *a.g.e.*, 6.

⁹¹ er-Radî, *a.g.e.*, I, 103.

IV. Sarfa Mani Olan İletler

Bu bölümde öncelikle tenvînin neden isme ait bir alamet olduğunu açıklamak gerekmektedir. Çünkü “bir isim fiillere benzediğinde neden tenvînden men edilir?” sorusu, ancak bu meselenin netleşmesiyle cevaplanabilir.

Araplar, tenvîni hafiflik alameti olarak kullanmışlardır. Söylemesi rahat ve dile kolay gelen kelime hafif; söylemesi rahat olmayan ve dile zor gelen kelime ise ağır kabul edilmektedir. Bir kelimenin dile hafif olması onun çok kullanılması, Araplar arasında ma'ruf olması, başka bir şeyden türememiş olması, tek başına mana ifade edebilmesi gibi durumlara bağlıdır. Bu bakımdan isimler fiillere göre iki açıdan daha hafif kabul edilmektedir.⁹²

1. Fiiller, bir ismin fâiline dayanmak zorunda ve aynı zamanda isim cinsinden kabul edilen masdardan türemektedirler; isimler ise fiile muhtaç değildir.⁹³ Bu bakımdan isimler, fiillerden daha öncelikli ve daha çoktur.⁹⁴ Daha çok olduğu için doğal olarak çok kullanılmakta ve böylece dile daha hafif gelmektedir.

Arap diliyle münasebete geçen ucme (Arapça olmayan) bir kelime, kullanımı (isti'mâl) yaygın olmadığı için dile ağır geldiği gibi, başka bir dilde kullanılan Arapça kelime için de durum böyledir. Aynı şekilde fiiller, isimlere göre daha az kullanıldığı için daha ağırdır.

2. Fiiller, beraberinde fâil ve mef'ûl isterler. Çünkü fiilin manası ancak bunlarla tamamlanır. Birden fazla şeyin bir araya gelmesiyle oluştuğu için mürekkebe kelime gibidir. İsimler ise fâil veya mef'ûle muhtaç değildir. Zira isim sadece

⁹² İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, I, 113.

⁹³ er-Radî, *a.g.e.*, I, 103-104.

⁹⁴ es-Sâmerrâî, Fâdıl Sâlih, *Meâni'n-Nahv*, 1. Baskı, Dâru'l-Fikr, Amman 2000, III, 285.

müsemmânın (isimlendirilen şey) alametidir. Tek başına var olduğu için müfredir. Müfred kelime ise mürekkebe göre daha hafiftir.⁹⁵

Fiil, isimden türediği için ismin bir dalıdır. İsimlerden de başka bir isimden türeyen ve ikincil isimler vardır. Böylece bu tür isimlerle fiiller arasında bir benzerlik hâsıl olmaktadır.

Bir şey başka bir şeye benzerliğinin kuvveti nispetinde onun hükümlerinden bazılarını alır. Mesela isim türünden olan isim fiiller ile fiiller arasında çok güçlü bir benzerlik olduğu için bu isimler, aslen fiillere has olan mebnilik hükmünü almışlardır. Çünkü isim fiiller, bir müsemmânın alâmeti olmayıp tamamen fiil manası ifade etmektedir.⁹⁶ Fakat iki şey arasındaki her benzerlik diğerine ait olan hükmü almasını da gerektirmez.⁹⁷ Bu yüzden isimleri sarftan men eden bir illetin varlığı tek başına yetmemektedir. Bunun için ya ikinci bir illet ya da iki illet kuvvetinde bir illete ihtiyaç vardır.

İsimlerin fiillere benzemesine sebep olan ve böylece onları sarftan men eden illetler dokuz tanedir. İbn Mâlik bu dokuz illeti şöyle hülasa etmiştir:⁹⁸

عَدْلٌ وَوَصْفٌ وَتَأْنِيثٌ وَمَعْرِفَةٌ وَعُجْمَةٌ ثُمَّ جَمْعٌ ثُمَّ تَرْكِيبٌ
وَالنُّونُ زَائِدَةٌ مِنْ قَبْلِهَا أَلِفٌ وَوَزْنٌ فِعْلٍ وَهَذَا الْقَوْلُ تَقْرِيبٌ

“Udûl, vâsf, te'nîs, ma'rife, ucme sonra cem' sonra terkîb, mâkabli elif olan “ن” ve fiil vezni. Bu söz takrîbîdir.”

⁹⁵ İbn Ya'îş, *a.g.e.*, I, 113.

⁹⁶ er-Radî, *a.g.e.*, I, 101-104.

⁹⁷ İbn Ya'îş, *a.g.e.*, I, 117.

⁹⁸ İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 117; er-Radî, *a.g.e.*, I, 101.

Cem' ve te'nîs iki illet yerine geçen güçlü illetler, diğerleri ise ikinci bir illete ihtiyaç duyan zayıf illetlerdir. Bunların her birinin neden sarfa mani olduğunu, ilgili olduğu gayr-i munsarif isim türleriyle birlikte ele almanın daha isabetli olduğu kanaatindeyiz. Ancak kısaca şöyle ifade edebiliriz. Bu illetlerin her biri bulunduğu ismi asıl olmaktan çıkararak bir yönden fer' yapmaktadır. Fiilin ismin bir fer'i olması gibi müenneslik, müzekkerliğin; ma'rifelik, nekrelığın; a'cemî kelime, Arapça kelimenin; cemîlik, müfredliğin; fiil vezni, isim vezninin fer'idir.⁹⁹

Bu illetlerden herhangi iki tanesinin bir kelimedede bulunması kelimeyi ismi sarftan men etmeye yeterli değildir. Örneğin, müenneslik ile vasfiyet, udûl ile vasfiyet ve müenneslik ile terkîb ikişer illettir. Ancak bunların birlikte bulunması ismi sarftan men etmez. Beraber bulunmakla sarfa mani olan illet eşleşmeleri aşağıda verilmiştir. Bunların dışında rastgele yapılan eşleştirmeler geçerli değildir. Bunun sebebi de ayrıntılı olarak ileriki bölümlerde ele alınacaktır.

1. Müntehe'l-cümû' vezni sebebiyle oluşan cemîlik.
2. Müenneslik elifleriyle gerçekleşen müenneslik.
3. Alemiyet ve müenneslik.
4. Alemiyet ve terkîb.
5. Alemiyet ve “ن” ziyâdesi.
6. Alemiyet ve Ucme.
7. Alemiyet ve fiil vezni.
8. Alemiyet ve udûl.
9. Vasfiyet ve “ن” ziyâdesi.
10. Vasfiyet ve fiil vezni.
11. Vasfiyet ve udûl.

⁹⁹ er-Radî, *a.g.e.*, I, 106; ez-Zeccâc, *Mâ Yensarif ve Mâ Lâ Yensarif*, 3-5.

İKİNCİ BÖLÜM

BİR İLLETLE GAYR-İ MUNSARİF OLAN İSİMLER

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi ismi sarftan men eden asıl illet, saydığımız dokuz illetten iki tanesinin beraberliği veya iki illet kuvvetindeki bir illetin bulunmasıdır.

İşte bu bölümde ele alacağımız illetler iki illet yerine geçmektedir. Bu da aynı illetin tekrarlanmasıyla olmaktadır. Zira başka bir illetle beraber olması durumunda iki illet yerine kâim bir illet değil, iki ayrı illet olacaktır.

I. Müntehe'l-Cümû' (الْجَمْعُ الْمُتْنَاهِي)

A. Tanım

Gayr-i munsarif olan bu isimler “الْجَمْعُ الْمُتْنَاهِي” veya “الْجَمْعُ الْأَقْصَى” tabirleriyle ifade edilen ve “مَسَاجِدُ، مَنَابِرُ، دَوَابُّ” kelimeleri gibi üçüncü harfi elif (teksîr elifi) olup, eliften sonra iki harf bulunan veya “دَنَانِيرُ، مَفَاتِيحُ” kelimelerinde olduğu gibi yine üçüncü harfi elif olup ondan sonra ikincisi sâkin üç harf bulunan cemîlerdir.¹⁰⁰

B. Müntehe'l-Cümû' Vezinleri

Müntehe'l-cüm'ü' sîgasının “مَفَاعِلُ، مَفَاعِيلُ، فَوَاعِلُ، فَوَاعِيلُ، فَعَالِلُ، فَعَالِيلُ، فَعَائِلُ، فَعَائِيلُ، أَفَاعِلُ، أَفَاعِيلُ، تَفَاعِلُ، تَفَاعِيلُ، يَفَاعِلُ، يَفَاعِيلُ، فَيَاعِلُ، فَيَاعِيلُ، فَعَالِي، فَعَالِي، فَعَالِي، فَعَالِي” olmak üzere on dokuz vezni vardır.¹⁰¹

¹⁰⁰ İbn Ya'îş, *a.g.e.*, I, 124; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 120; Abbâs Hasan, *en-Nahvü 'l-Vâfi*, IV, 208.

¹⁰¹ el-Müberred, *el-Muktedab*, III, 327; el-Ğalâyînî, *Câmiu'd-Durûsü 'l-Arabiyye*, 214-228; Çörtü, Mustafa Meral, *Nahiv*, 4. Baskı, M. Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 405; Çörtü, Mustafa Meral, *Sarf*, 3. Baskı, M. Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 545.

Kur'ân-ı Kerim'de bu cemî sâgası sıkça kullanılmaktadır:

وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهَدَّيْتُمْ صَوَامِعُ وَيَبِيعُ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ¹⁰²

يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبَ وَتَمَاثِيلَ وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ¹⁰³

Kaynaklarda müntehe'l-cümû' için genelde “مَفَاعِلُ” ve “مَفَاعِيلُ” vezinleri zikredilmektedir. Fakat müntehe'l-cümû' isimler daha başka vezinlerden de gelmektedir. Sadece “مَفَاعِلُ” ve “مَفَاعِيلُ” vezinlerinin zikredilmesindeki asıl maksat, harf sayısı, hareke ve sükûn itibarıyla bu iki vezne benzeyen her kelimenin müntehe'l-cümû' vezinlerine dâhil olduğunu ifade etmektir. Yani aslî harflerin benzemesi şart koşulmamıştır. Örneğin aslî harfler dikkate alındığında “جَوَاهِرُ” kelimesinin vezni “فَوَاعِلُ” olmalıdır. Ancak benzerlikte aranan sadece harf sayısı ve hareke olduğundan bu kelimenin vezni “مَفَاعِلُ” olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁴

C. Sarftan Men Edilme Sebebi

Müntehe'l-cümû' veznindeki bir cemî, ma'rife (alem) de olsa nekre de olsa sarftan men edilmektedir. Men edilme sebebi ise bu vezinlerin müfred isimler içerisinde hiçbir benzerinin olmaması ve böylece fiillere benzemesidir. Müfredler isimlikte daha mütemekkindir (sağlam, yerleşik). Çünkü Arapçada asıl olan müfreddir ve cemîden öncedir. Bu yönüyle cemîler, müfredlerin fer'i kabul edilmektedir.¹⁰⁵ Bir taraftan, müfred isimlere benzememeleri, diğer taraftan müfredlerin fer'i kabul edildikleri için

¹⁰² Hacc 22/40

¹⁰³ Sebe' 34/13

¹⁰⁴ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 209.

¹⁰⁵ Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb*, Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1988, III, 227; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 327.

fer' olma yönüyle fiillere benzemektedirler. Aynı zamanda, benzersiz olmasıyla sanki iki defa cemî olmakta ve bu şekilde iki illet kuvveti kazanmaktadırlar.¹⁰⁶

Nekre halinde gayr-i munsarif olan bir isim, ma'rife halinde evleviyetle gayr-i munsarif olur. Çünkü isimlerde asıl olan nekreliktir. Fiil, ismin fer'i olduğu gibi ma'rife de nekrenin bir fer'i olmakta ve bu şekilde fiile benzemektedir. İsim, ma'rife olduğunda isimlikten bir derece daha uzaklaşıp fiile yaklaşmakta ve ağırlığı artmaktadır. Böylece hafifliğin alameti olan tenvînden men edilmektedir.¹⁰⁷

Bir isim, cemî yapıldığında müfred kategorisinden çıkmaktadır. Ancak ortaya çıkan bu cemî ismin müfredler arasında benzeri varsa, müfred bir isim gibi bütün i'râb hareketlerini ve tenvîni alabilmektedir. Örneğin "جَمَلٌ" ve "فَلْسٌ" kelimelerinin cemîleri olan "أَجْمَالٌ" ve "فُلُوسٌ" munsarif isimlerdir.¹⁰⁸ Çünkü "أَفْعَالٌ" vezni bazen müfredler için de kullanılmıştır. "هُوَ الْأَنْعَامُ" cümlesinde veya Sîbeveyhi'nin "أَرَابِلٌ أَكْبَاشٌ" dediğini işittim" diyen Ebu'l-Hattâb'dan naklettiği rivayette olduğu gibi. Aynı şekilde "فُعُولٌ" vezninden de "فُعُودٌ" ve "جُلُوسٌ" gibi çok sayıda müfred isim bulunmaktadır.¹⁰⁹ Bu türden cemîler sadece müennes bir şeye alem olduklarında sarftan men edilirler.¹¹⁰

"أَقْوَالٌ, أَعْرَابٌ, أَيْدٌ" kelimeleri, zaten cemî halde olan "أَقَاوِيلٌ, أَعَارِبٌ, أَيَادٍ" kelimelerinin cemîleridir.¹¹¹ Bu tür cemîlere cem'u'l-cevâmi' denilmektedir. Bunların müfredleri olan cemî isimler, hem cemîlerinin yapılabilmesi, hem de müfredler arasında benzerlerinin olmasından dolayı gayr-i munsarif değildirler. Fakat müntehe'l cümû'

¹⁰⁶ İbn Ya'îş, *a.g.e.*, I, 124.

¹⁰⁷ İbn Ya'îş, *a.g.e.*, I, 117.

¹⁰⁸ el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 294, 1263.

¹⁰⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III, 230; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 329.

¹¹⁰ el-Müberred, *a.g.e.*, III, 330.

¹¹¹ el-Fîruzâbâdî, *a.g.e.*, 1382, 1066, 1789.

sîgasındaki isimlerin tekrar cemî yapılması mümkün değildir. Adeta cemîlikte son sınıra dayanmışlardır.¹¹² Zaten bundan dolayı da “الْجَمْعُ الْمُتَّاهِي” veya “الْجَمْعُ الْأَفْصَى” diye isimlendirilmektedirler. Bu tür isimler hiçbir yönleriyle müfredlere benzememekte ve bu sebeple sarftan men edilmektedirler.

Münthehe’l-cümû’ sigasındaki bir ismin gayr-i munsarif olması için cemî olması şart değildir. Müfred dahi olsa sarftan men edilir. “سَرَائِيلُ, طَبَاشِيرُ, شَرَاحِيلُ” kelimeleri bu tür müfred isimlerdendir.¹¹³ “شَرَاحِيلُ” bir kişiye ad olarak ism-i tasğîr yapıldığında munsarif olur. Çünkü ism-i tasğîr yapıldığında münthehe’l cümû’ vezninden çıkmaktadır. Fakat aynı şekilde “سَرَائِيلُ”, ism-i tasğîr yapıldığında gayr-i munsarif olarak kalır. Çünkü aslen a’cemî bir kelimedir. Bir şahsın ismi olarak alem olması ve ucmelik illetinin bir araya gelmesinden dolayı sarftan men edilir. Münthehe’l-cümû’ kalıbından çıkarılması onu munsarif yapmaz. Zira gayr-i munsarif olmasına sebep olan iki illet hâlen mevcuttur.

“مُعَاتِلٌ” ve “عُدَافِرٌ” kelimeleri gayr-i munsarif değildir. Şekilleri gayr-i munsarif cemîlerle aynı olmasına rağmen, müfred isimler içerisinde benzerlerinin olması, gayr-i munsarif olmalarını engellemiştir.¹¹⁴

D. Sonuna Müenneslik Tâ’sı (ة) veya Nisbet Yâ’sı (ي) Bitişenler

Sonuna müenneslik tâ’sı bitişen isimler, nekra olduklarında munsarif; ma’rife olduklarında ise gayr-i munsarif olurlar. Çünkü bu durumda, ismin sarftan men

¹¹² Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 229-230.

¹¹³ eş-Şâtübî, *el-Makâsîdü’s-Şâfiye*, V, 613; el-Ğalâyînî, *Câmiu’d-Durûs*, 337; İbn Akîl, *a.g.e.*, 121; Abbâs Hasan, *en-Nahvü’l-Vâfi*, IV, 214; İbn Ümmü Kâsım, Bedreddin Ebû Muhammed el- Hasan b. Kâsım, *Tavdîhu’l-Makâsîd ve’l-Mesâlik*, Thk. Abdurrahman Ali Süleyman, 1. Baskı, Dâru’l-Fikri’l-Arabî, Kahire 2001, s. 1200.

¹¹⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III, 227.

edilmesine sebep olan ma'rifelik, ikinci bir illet olan müenneslikle bir araya gelmektedir. Nekre durumundaki münthe'l-cümû' isimler de “صَيَاقِلَةٌ, بَطَارِقَةٌ” kelimelerinde olduğu gibi müenneslik tâ'sının bitişiyle munsarif olurlar. Çünkü müenneslik alameti olan “ة” ismi münthe'l-cümû' kalıbından çıkararak “حَمْدَةٌ” ve “طَلْحَةٌ” kelimeleri gibi müfred isimler için kullanılan bir kalıba dâhil etmektedir.¹¹⁵

Bu durum, nisbet yâ'sının münthe'l-cümû' sîgasındaki “مَدَائِنٌ” kelimesine bitişerek onu müfred için kullanılan bir isme dönüştürmesi gibidir. Bu durumda “مَدَائِنِيٌّ” kelimesi, kendisine nisbet yâ'sı dâhil olan herhangi bir isim gibi, nekre halinde de ma'rife halinde de munsarif olur. “حَاشِمِيٌّ, نَمِيمِيٌّ” kelimeleri gibi.

Nisbet yâ'sı veya müenneslik tâ'sı, münthe'l-cümû' bir kelimeye dâhil olduklarında onu müfrede çevirirler. Bu açıdan birbirine benzerler. Tek fark, kendisine müenneslik tâ'sı bitişen ismin ma'rifelik halinde gayr-i munsarif olmasıdır. Çünkü ma'rifelik ve müenneslik illeti bir araya gelmiştir.¹¹⁶

E. Sonunda İlet Harfi Olanlar

Kendinden önceki harfin harekesi kesra olan bir illet harfiyle sona eren münthe'l cümû' isimler, raf ve cer hallerinde aynen mankûs isimlerde olduğu gibi illet harfi hazfedilerek tenvînlenir ve raf halinde damme, cer halinde kesra takdir edilir. Nasb halinde ise illet harfi sabit kalır ve zâhir bir fethayla lafzî i'râb yapılıır. Fakat kelimeye eklenen tenvîn, temkîn tenvîni değil; hazfedilen illet harfine bedel olan ivaz tenvînidir.¹¹⁷

Aşağıda sırasıyla raf, cer ve nasb hallerine misal verilmiştir:

¹¹⁵ el-Müberred, *a.g.e.*, III, 327.

¹¹⁶ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 228; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 327-328.

¹¹⁷ İbn Akîl, *a.g.e.*, 120; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, I, 125-126.

هَذِهِ جَوَارٍ وَغَوَاشٍ (جَوَارِيٌّ وَغَوَاشِيٌّ)
لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ
118 (غَوَاشِيٌّ)

سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ (لَيَالِيٍّ) وَتَمَانِيَةَ أَيَّامٍ حُسُومًا¹¹⁹ مَرَّرَتْ بِجَوَارٍ وَغَوَاشٍ (بِجَوَارِيٍّ وَغَوَاشِيٍّ)
سَيَّرُوا فِيهَا لَيَالِيٍّ وَأَيَّامًا آمِنِينَ¹²⁰
رَأَيْتُ جَوَارِيٍّ وَغَوَاشِيٍّ

Görüldüğü gibi raf ve cer hallerinde kelimenin sonundaki illet harfi hazfedilmiş ve yerine ivaz tenvîni getirilmiştir. Ancak “temekkün tenvîni” olmadığı için kelime yine gayr-i munsarif olarak kalmaktadır.

İvaz tenvînini anlattığımız bölümde de ifade ettiğimiz üzere, sülâsî nâkıs fillerin müennes ism-i fâillerinin cemîleri genelde müntehe’l-cümû’ sîgasında gelmektedir. Mesela “دَعَا” fiilinin müennes ism-i fâili “دَاعِيَةٌ”, cemîsi “دَوَاعٍ (دَوَاعِيٍّ)” şeklindedir.¹²¹

Müntehe’l-cümû’ sigasında olup da sonunda illet harfi bulunan bazı isimlerde ise durum biraz farklılık arz etmektedir. İsim, sonundaki illet harfinin aslından olup olmamasına göre ya munsarif ya da gayr-i munsarif olmaktadır. Cemînin sonundaki nisbet yâ’sı gibi görünen şeddeli yâ, eğer cemî yapılmadan önceki durumunda sabitse, bu harf kelimenin aslından kabul edilir ve kelime gayr-i munsarif olur.¹²² Zira kendisine nisbet yâ’sı bitişen bir isim, o şekliyle cemî yapılmaz. Örneğin “عَجَمِيٌّ” kelimesinin cemîsi “عَجَامِيٌّ” olarak getirilemez.¹²³

¹¹⁸ A’raf 7/41.

¹¹⁹ Hâkka 69/7.

¹²⁰ Sebe’ 34/18.

¹²¹ *el-Mu’cemü’l-Vasît*, 287.

¹²² *el-Müberred*, a.g.e., III, 328; *er-Radî*, *Şerhu’r-Radî*, I, 109-110.

¹²³ *er-Radî*, a.g.e., I, 110.

Mesela “كَرَّاسِيٌّ، سَرَّارِيٌّ، بَحَّاتِيٌّ، قَمَّارِيٌّ، عَوَّارِيٌّ، دَبَّاسِيٌّ” kelimelerinin müfredleri şunlardır:¹²⁴ “كَرَّاسِيٌّ، سَرَّارِيٌّ، بَحَّاتِيٌّ، قَمَّارِيٌّ، عَوَّارِيٌّ، دَبَّاسِيٌّ”. Müfredlerindeki şeddeli yâ’lar nisbet yâ’sı değil, kelimelerin aslî harfleri olduğu için cemîleri sarftan men edilmektedir.¹²⁵

Nahivcilerin çoğunluğu, “تَمَانِيٌّ، يَمَانِيٌّ، شَامِيٌّ” kelimelerinin manasında herhangi bir şeye nisbet olmadığı halde sonlarındaki “ي” harfinin nisbet yâ’sı olduğunu ifade etmişlerdir. Genel kanaat “تَمَانِيٌّ” kelimesinin “فَعَالٌ” vezninden, diğer ikisinin ise “يَمَنٌ” ve “شَامٌ” kelimelerinden ism-i mensûb yapıldığı yönündedir. Nisbet yâ’sı aslen iki tane olur. Bu kelimelerde tek olmasının sebebi, bir tanesinin hazfedilip elifin ona bedel olarak getirilmesidir. Fakat “تَمَانِيٌّ” kelimesinin elifi sonradan eklenmediği halde yine de hazfedilen yâ harfine bedel sayılmıştır.¹²⁶ Bazı kaynaklarda bu kelimenin aslının “تَمَنِيٌّ” den ism-i mensûb yapılan “تَمْنِيٌّ” olup, nisbet yâ’larından bir tanesinin hazfedilerek elifin bedel olarak getirilmiş olduğu da iddia edilmektedir.¹²⁷

“تَمَانِيٌّ” kelimesi, bazen şiirlerde genel kabulün dışında, gayr-i munsarif olarak da kullanılmıştır:

يَحْدُو تَمَانِيٍّ مُوَلَّعًا بِلِقَاحِهَا حَتَّى هَمَمَنْ بَرِيْعَةَ الْإِرْتَاجِ¹²⁸

Münthe’l-cümû’ sîgasında gelen “عَوَّارِيٌّ، عَوَّادِيٌّ، حَوَّالِيٌّ” kelimelerinin müfredleri “عَوَّادِيٌّ، عَوَّارِيٌّ، حَوَّالِيٌّ” şeklindedir ve bu kelimelerdeki yâ harfleri nisbet yâ’sı değildir. Dolayısıyla cemîleri gayr-i munsarif olmaktadır.¹²⁹

¹²⁴ el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü’l- Muhît*, 1407, 763, 98, 1363, 1160, 522; *el-Mu’cemü’l-Vasît*, 427, 270.

¹²⁵ er-Radî, *a.g.e.*, I, 109-110; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 328.

¹²⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III, 231-232; er-Radî, *a.g.e.*, I, 110; İbn Ümmü Kâsım, *Tavdihu’l-Makâsîd ve’l-Mesâlik*, 1200; er-Râzî, Muhammed b. Ebû Bekr b. Abdulkâdir, *Muhtâru’s-Sihâh*, Thk. Muhammed Nebîl Tarîfî, 1. Baskı, Dâru Sâdir, Beyrut 2008, s. 64; el-Fîruzâbâdî, *a.g.e.*, 224.

¹²⁷ İbn Mâlik, *Şerhu’l-Kâfiyeti’ş-Şâfiye*, 1444.

¹²⁸ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 231; er-Radî, *a.g.e.*, I, 110; İbn Mâlik, *a.g.e.*, 1508.

II. Elif-i Maksûre veya Elif-i Memdûde Bitişen İsimler

A. Tanım

1. Elif-i Maksûre (الْأَلِفُ الْمَقْصُورَةُ)

İsmin sonuna bitişen, kendisinden önceki harfin harekesi fetha olan elife “elif-i maksûre” denir. Bazen “العَصَا” kelimesinde olduğu gibi elif, bazen de “كَيْلَى” kelimesinde görüldüğü üzere “ى” suretinde yazılır. Bu harf, hiçbir zaman kelimenin aslından değildir. Ya zâid olarak gelmiştir ya da “و” veya “ي” harflerinden elife kalbedilmiştir. Ancak üç harften sonra kelimeye dâhil olmuşsa mutlak olarak “ى” şeklinde yazılır. Elif suretinde yazıldığı tek durum, aslının “و” olup kelimenin üçüncü harfi olduğu zamandır. “العَصَا، العَالَا” kelimelerinde olduğu gibi. Sonuna elif-i maksûre bitişen isme ise “ism-i maksûr” (الِاسْمُ الْمَقْصُورُ) denir.¹³⁰

Elif-i maksûre, ismin sonuna “عَطَشَى”da olduğu gibi ya müenneslik alameti olarak ya ¹³¹ “أَرْطَى، دَفْرَى” kelimelerindeki gibi ilhâk maksadıyla, ya da ¹³² “قَبَعْتَرَى، كَمْتَرَى” lafızlarındaki gibi teksîr yapmak amacıyla ziyâde edilir.¹³³ Fakat Sîbeveyhi, “قَبَعْتَرَى”daki elifin sūdasiye ilhâk için geldiğini ifade etmiştir. İlhâk maksadıyla veya teksîr için ziyâde edilen elif-i maksûre ismin sarftan men edilmesine sebep değildir. Araplar “دَفْرَى” kelimesinde ihtilaf etmişlerdir.¹³⁴ Bir kısmı, elif-i maksûrenin müenneslik alameti olduğunu düşünerek “هَذِهِ دَفْرَى أَسِيلَةٌ” şeklinde okuyarak sarftan men etmiş, çoğunluk ise

¹²⁹ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 232.

¹³⁰ el-Ğalâyînî, *Câmiu 'd-Durûs*, 83; Çörtü, Mustafa Meral, *Sarf*, 67-68.

¹³¹ el-Müberred, *el-Muktedab*, III, 88.

¹³² el-Fîruzâbâdî, *a.g.e.*, 1433, 1283, İbn Ya'îş, *a.g.e.*, II, 528; er-Radî, *Şerhu 'r-Radî*, III, 333.

¹³³ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 211; el-Ğalâyînî, *a.g.e.*, 85; İbn Ya'îş, *Şerhu 'l-Mufasssal*, II, 532.

¹³⁴ İbn Ya'îş, *a.g.e.*, II, 532.

“هَذِهِ دِفْرَى أُسَيْلَةَ” şeklinde tenvînli okumuşlardır.¹³⁵

2. Elif-i Memdûde (الْأَلْفُ الْمَمْدُودَةُ)

“السَّمَاءُ، الصَّحْرَاءُ” kelimelerinde olduğu gibi isimlerin sonunda “elif-hemze” (ء) şeklinde gelen elife “elif-i memdûde” denir. Sîbeveyhi, el-Kitâb adlı eserinde kendisine elif-i memdûde bitişen gayr-i munsarif isimleri “هَذَا بَابُ مَا لَحِقَتْهُ أَلْفُ التَّائِيثِ بَعْدَ أَلْفٍ” (Bu, kendisine eliften sonra müenneslik elifi bitişen ismin babıdır.) başlığı altında ele alarak bir bakıma elif-i memdûdenin vecîz bir tarifini yapmıştır.¹³⁶

İsmi sonuna dâhil olan “elif-hemze” (ء) ziyâdesi “صَحْرَاءُ، حَمْرَاءُ” kelimelerinde olduğu gibi sadece iki harfin de zâid olması durumunda müenneslik alâmeti olur. İki harfin de zâid olması haricinde, hemzeden önceki elif zâid, hemze ise ya ismin aslındandır ya da “و” veya “ي” harflerinden kalbedilmiş bir harftir. Örneğin fiil kökü “قَرَأَ” olan “الْقُرَاءُ” lafzındaki hemze, kelimenin aslından; fiil kökü “سَمَوَ” olan “السَّمَاءُ” lafzındaki hemze ise “و” harfinden çevrilmiştir.¹³⁷

İsmi sonundaki elif-hemze harflerinin ikisi de kelimenin aslından ise bu isim, ism-i memdûd değildir. Aslı “مَوَاءُ، دَوَاءُ” şeklinde olan “الْمَاءُ، الدَّاءُ” kelimeleri gibi.¹³⁸

Yukarıda tarifini yaptığımız elif-i maksûre veya elif-i memdûde, eğer isme zaid olarak gelmiş ise müenneslik alametidir, ismi aslından ise müenneslik alameti değildir.

¹³⁵ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 211; ez-Zeccâc, *Mâ Yensarif ve Mâ Lâ Yensarif*, 29-30.

¹³⁶ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 213.

¹³⁷ el-Ğalâyînî, *a.g.e.*, 85; Çörtü, Mustafa Meral, *Sarf*, 67-69.

¹³⁸ el-Ğalâyînî, *a.g.e.*, 85.

Bu elifler zâid olarak gelmişlerse bunlara “müenneslik elifi” (أَلْفُ التَّائِيثِ) de denilmektedir.¹³⁹

B. Sarftan Men Edilme Sebebi

Elif-i maksûre ve elif-i memdûde, başka bir illete ihtiyaç duymaksızın tek başlarına ismi sarftan men ederler. Başka bir illete ihtiyaç duymadığı için ismin nekre veya ma'rife olması fark etmez. Zira ma'rife olması durumunda iki illet kuvvetinde olan bir illete üçüncüsü eklenecek ve ismin ağırlığı bir kat daha artmış olacaktır.¹⁴⁰ Böylece hafiflik alameti olan tenvînden men edilecektir.

Bu müenneslik alametlerinin iki illet yerine kâim olmasının sebebi, onları müenneslik tâ'sından üstün kılan bir özelliklerinin olmasıdır. Bunlar, dâhil oldukları müzekker ismin yapısını değiştirerek, sanki kelimenin aslındanmış gibi ona yeni bir şekil kazandırmaktadır. Müenneslik tâ'sı, “طَالِبٌ: طَالِبَةٌ” örneğinde olduğu gibi müzekker ismin yapısını etkilemeksizin sadece sonuna dâhil olur. Müenneslik elifleri ise “أَصْفَرٌ: أَصْفَرَاءُ” misallerinde görüldüğü gibi ismin binasını değiştirmektedir. Aynı zamanda müenneslik elifi, ismin dördüncü harfi olarak gelmiş ise (حَبَلِي) isim cemî yapıldığında sabit kalarak (حَبَالِي) asıl harf gibi muamele görür.¹⁴¹

Elif-i maksûre ve elif-i memdûde, müenneslik alameti olmalarının yanında, müenneslik tâ'sına olan bahsettiğimiz üstünlükleriyle sanki ismi iki defa müennes yaparlar. Böylece tek başına ismi sarftan men etmeye yeterli olmayan müenneslik illeti tekrarlanarak iki illet haline gelir.¹⁴²

¹³⁹ Abbâs Hasan, *en-Nahvü'l-Vâfi*, IV, 600, 603; Çörtü, Mustafa Meral, *a.g.e.*, 69.

¹⁴⁰ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, I, 117.

¹⁴¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III, 212; İbn Ya'îş, *a.g.e.*, I, 117; ez-Zeccâc, *a.g.e.*, 27.

¹⁴² İbn Ya'îş, *a.g.e.*, I, 118.

Daha önce de kısaca bahsettiğimiz üzere¹⁴³ fiiller, aslen isimlerden türemişlerdir. Bu açıdan fiiller, isimlerin fer'i olduğu gibi müennesler de müzekkerlerin fer'idir. Çünkü isimde asıl olan müzekker olmaktır. Bu bakımdan müennes isimler fer' olma yönüyle fiillere benzemiş ve benzemenin gereği olarak fiillerin bazı hükümlerini almışlardır. Nasıl ki fiiller tenvîn ve kesre almıyorsa bazı müennes isimler de tenvîn ve kesreden men edilmişlerdir.¹⁴⁴

C. Müennes İsm-i Maksûr Vezinleri

Müenneslik alameti olan elif-i maksûre, câmid veya müştak olan mu'rab isimlerin sonuna semâî olarak (Araplardan duymaya dayalı) eklenir ve tek başına müenneslik ifade eder. Araplardan vârid olan isimlerin dışında hiçbir isme eklenemez.¹⁴⁵

Müennes maksûr isimlerin kalıpları çok çeşitlidir. Bir kısmı çok nadir kullanılmakta ve kaynaklarda dağınık halde bulunmaktadır. Dolayısıyla bu isimlerin müennes olup olmadıkları ancak bu kaynaklar yardımıyla anlaşılabilir. Bir kısmı ise dilde yaygın olarak kullanılmakla birlikte müennes sığası olarak meşhurdur. Bu kısımdaki isimlerin müennes olduğunu anlamak için bir kaynağa veya yardımcıya ihtiyaç yoktur.¹⁴⁶ Meşhûr müennes ism-i maksûr vezinleri şunlardır:

¹⁴³ Bkz. s. 27-29.

¹⁴⁴ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 241.

¹⁴⁵ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 600.

¹⁴⁶ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 600.

1. **فُعَلَى**:¹⁴⁷ أُدْمَى (yer isimleri), أُرْبَى (felaket ismi).
2. **فُعَلَى**:¹⁴⁸ بُهْمَى (kız ismi), طُولَى, حُبْلَى (“uzun” ve “hamile” manasında iki sıfat), رُجَعَى, بُشْرَى (رُجِعَ, بَشَّرَ) fiillerinin masdarları).¹⁴⁹

“رُجَعَى” masdarı Kur’an-ı Kerim’de de zikredilmiştir: ¹⁵⁰{إِنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الرُّجْعَىٰ}

3. **فُعَلَى**:¹⁵¹ عَلَقَى (isim), صَرَعَى, جَرَحَى, قَتَلَى (صَرِيحٌ, جَرِيحٌ, قَتِيلٌ kelimelerinin cemîleri) دَعْوَى, شَكْوَى¹⁵² (“susayan” ve “gözyaşı döken” anlamında iki sıfat), عَطَشَى (دَعَا, شَكَأ) fiillerinin masdarları). “صَرِيحٌ” kelimesinin cemîsi Kur’an’da da zikredilmektedir: ¹⁵³{فَتَرَى الْقَوْمَ فِيهَا صَرََعَى}

Bu vezinden gelen kelimeler cemî, sıfat veya masdar ise müennestir. Ancak “عَلَقَى” ve “أُرْطَى” gibi isim ise bunların elifleri ya ilhâk içindir ya da müenneslik alameti olarak gelmiştir.¹⁵⁴ Bu durumda sadece müenneslik alameti olması halinde kelime sarftan men edilir.

¹⁴⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, IV, 256; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, II, 530; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 600; İbn Hişâm, Cemâleddîn Abdullah b. Hişâm el-Ensârî, *Evdahu’l-Mesâlik ilâ Elfıyyet-i İbn-i Malik*, Thk. ve Şerh Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut 1979, IV, 289; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 184; el-Hudarî, *Hâşiyetü’l-Hudarî*, II, 147.

¹⁴⁸ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 256; el-Müberred, *el-Muktedab*, III, 83; İbn Ya’îş, *a.g.e.*, II, 529; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 600; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 184; İbn Hişâm, *Evdahu’l-Mesâlik*, IV, 289.

¹⁴⁹ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 40.

¹⁵⁰ ‘Alak 96/8.

¹⁵¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, IV, 256; el-Müberred, *el-Muktedab*, III, 83; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, III, 172; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 601; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 184; es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekr Celâleddîn es-Suyûtî, *Hem’u’l-Hevâmi’ fî Şerhi Cem’u’l-Cevâmi’*, Thk. Abdulâl Sâlim Mükerrrem, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1992, VI, 68.

¹⁵² Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 40-41.

¹⁵³ Hâkka 69/7.

¹⁵⁴ İbn Hişâm, *Evdahu’l-Mesâlik*, IV, 289; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 601; es-Suyûtî, *Hem’u’l-Hevâmi’*, VI, 68.

4. **فَعَالَى**:¹⁵⁵ Bu vezin isim, sıfat veya masdar olarak gelir¹⁵⁶. قَلْتَى (yer ismi)¹⁵⁷, بَرَدَى (Dimeşk'te bir nehir)¹⁵⁸, حَمَزَى, بَشَكَى, مَرَطَى (hızlı bir yürüyüş şekli manasında üç masdar)¹⁵⁹, نَاقَةٌ زَلَجَى (hızlı deve).¹⁶⁰

5. **فُعَالَى**:¹⁶¹ سُمَانَى, حُبَارَى (kuş isimleri)¹⁶², سُكَارَى (“سُكْرَانٌ” kelimesinin cemîsi)¹⁶³, عُلَادَى (güçlü, şiddetli).¹⁶⁴

6. **فُعَالَى**: سُمَهَى (batıl ve yalan için kullanılan bir isim).¹⁶⁵

7. **فِعَالَى**: سِبْطَرَى, دِفْقَى (iki farklı yürüme şekli)¹⁶⁶

8. **فِعَالَى**: ذِكْرَى (“ذَكَرٌ” fiilinin masdarı)¹⁶⁷, ظَرْبَى, حِجْلَى (bir kuş ismi olan “حَجَلٌ” ve samurgillerden kötü kokulu bir hayvan ismi olan “ظَرْبَانٌ” kelimelerinin cemîleri). Bu ikisi haricinde “فِعَالَى” kalıbından gelen başka cemî yoktur.¹⁶⁸ Bu vezin

¹⁵⁵ es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 77; İbn Ya'îş, *a.g.e.*, II, 529.

¹⁵⁶ İbn Hişâm, *a.g.e.*, IV, 289; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, III, 334-335; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 184.

¹⁵⁷ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 256.

¹⁵⁸ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 601; İbn Hişâm, *a.g.e.*, IV, 289; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 184.

¹⁵⁹ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 256; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 184; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 600-601.

¹⁶⁰ er-Radî, *a.g.e.*, III, 335.

¹⁶¹ es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 69; İbn Ya'îş, *a.g.e.*, III, 178.

¹⁶² Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 260-261; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 184; İbn Hişâm, *a.g.e.*, IV, 290; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 601.

¹⁶³ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 601.

¹⁶⁴ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 260; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 601; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 649.

¹⁶⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, IV, 264; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 184; İbn Hişâm, *a.g.e.*, IV, 290; Abbâs Hasan, *en-Nahvü'l-Vâfi*, IV, 601; es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi*, VI, 69.

¹⁶⁶ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 296; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 184; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, III, 335; es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 69.

¹⁶⁷ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 40; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, II, 532, III, 172; Abbâs Hasan, *en-Nahvü'l-Vâfi*, IV, 601.

¹⁶⁸ İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 184; es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi*, VI, 68; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, III, 335; İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, IV, 289.

cemî veya masdar dışında bir şey olursa kelimenin sonundaki elifin müenneslik elifi olup olmadığı netlik kazanmaz.¹⁶⁹

9. **فَعِيلَى** (”حَثَّ“ fiilinin masdarı). Bu vezin sadece masdar olarak gelmektedir.¹⁷⁰

10. **فُعْلَى** (hurma kabı), **حُدْرَى**, **بُدْرَى** (”الْحَدْرُ، التَّبْدِيرُ“ kelimelerinden gelen birer isim).¹⁷¹

11. **فُعَيْلَى** (”اللَّعْزُ، اللَّاحِظَاتُ“ kelimeleri için kullanılan birer isim), **فُعَيْلَى** (bir tür tatlı).¹⁷²

12. **فُعَالَى** (bitki isimleri), **خُضَارَى** (bir kuş ismi).¹⁷³

Müennes ism-i maksûrun yukarıda saydıklarımıza göre daha nadir kullanılan vezinleri ise şunlardır:¹⁷⁴

فَعْلَوَى: هَرَوَى, فَعْوَى: فَعْوَى, فَوْعَى: خَوْزَى, فَبَعَى: خَيْزَى, فَعَيْلَى: كَثِيرَى, مَفْعَلَى: مَكْوَرَى,
مِفْعَلَى: مِرْقَدَى, مَفْعَلَى: مَرَعَزَى, مُفْعَلَى: مُكْوَرَى, فَعْلَوَى: رَعْبَوَى, فِعْلَلَى: الْهِنْدِي, فَعْلَلَى: فَرْقَرَى, فَعْلَلَى:
الْهَرَبْدَى فَعْلَلَى: عُرْضَنَى, فُعْنَلَى: جُلْنَدَى, فَعْنَلَى: بَلْنَصَى, فَعْلَى: حَبْرَكَى, فَعْلَى: السَّبْطَرَى, فَعْلَى: الدَّقْفَى, فَعْلَى:
عُرْضَى, فُعْلَى: الصُّنْفَى, فَعْلَلَى: فَبَعْتَرَى, يَفْعَلَى: يَهَيْرَى, فِعْلَلَى: شِفْصَلَى, فَعَيْلَى: هَبَيْخَا, فَعْلَلَى: الْمَرَحِيَا, فَعْلَلَايَا:
بَرْدَرَايَا, فَعْلَلَايَا: حَوْلَايَا, فُعْلَلَايَا: بُرْحَايَا, أْفَعْلَى: أَجْفَلَى, إِفْعَلَى: إِجْلَى, إِفْعَلَى: إِجْلَى, إِفْعَلَى: إِهْجِرَى, فَوْعَلَى:

¹⁶⁹ es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 68.

¹⁷⁰ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 264; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 184; İbn Hişâm, *a.g.e.*, IV, 290; es-Suyûtî, *a.g.e.*, IV, 79; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 601.

¹⁷¹ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 261; İbn Hişâm, *a.g.e.*, IV, 290; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 601-602; es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 69.

¹⁷² Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 264; es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 80; İbn Hişâm, *a.g.e.*, IV, 290; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 602.

¹⁷³ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 257; es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 69; İbn Hişâm, *a.g.e.*, IV, 291; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 602.

¹⁷⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, IV, 233-304; es-Suyûtî, *Hem 'u'l-Hevâmi'*, VI, 68-82; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, III, 335; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, II, 528-533, III, 172-215; Abbâs Hasan, *en-Nahvü'l-Vâfi*, IV, 600-602.

دَوْدَرَى, فَاعُولَى: بَادُولَى, فَعُولَى: سَنُوَطَى, فَعُولَى: عَشُوَرَى, فَعُولَى: شَرُوَرَى, فَعُولَى: حَبُوَكْرَى, فَاعِلَى:
قَافِلًا, فَعُولَى: فَوْضُوَضَى, فَعُولَى: فَيْضُوَضَى, فَعَلُّوَلَى: حَنَدُقُوَقَى, فَعَلِيًّا: زَكْرِيَّا, فَعَالِلَى: جُحَادِبَى, فَعَلْنَى: عَرَضْنَى.

D. Müennes İsm-i Memdûd Vezinleri

Müenneslik alameti olan elif-i memdûde de aynen elif-i maksûre gibi ancak Araplardan nakledilen vezinlere dâhil olabilir. Bu vezinlerin bir kısmı nadiren kullanılmakta ve kaynaklarda dağınık halde bulunmaktadır. Bir kısmı ise meşhurdur ve çok yaygın olarak kullanılmaktadır.¹⁷⁵ Meşhur müennes ism-i memdûd vezinleri şunlardır:

1. **فَعْلَاءُ**: Bu vezindeki kelimeler isim, sıfat, masdar veya cemî olarak gelmektedir. **صَحْرَاءُ** (çöl), **خَضْرَاءُ** (“أَخْضَرُ” kelimesinin cemîsi), **رَغْبَاءُ** (“رَغِبَ” fiilinin masdarı), **طَرَفَاءُ** (bir tür bitki, cemî manada bir cins isim).¹⁷⁶

“سَرَاءُ, صَرَاءُ, نَعْمَاءُ” kelimeleri ise kendileri masdar olmayıp, masdar manasında kullanılan bazı isimlerdir. Bunlar sırasıyla “مَسْرَةٌ, مَضْرَةٌ, نِعْمَةٌ” anlamında kullanılırlar. “أَشْيَاءُ” kelimesinin de bu vezinden olduğu kabul edilmektedir. Çünkü aslı “شَيْءٌ” şeklindedir. İki hemzenin yan yana gelmesi kerih görüldüğü için birinci hemze kelimenin başına alınmıştır.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 603.

¹⁷⁶ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 257; el-Müberred, *el-Muktedab*, III, 385; İbn Ya’îş, *a.g.e.*, II, 534; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 184; es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 73.

¹⁷⁷ İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufassal*, II, 535.

2. **أَفْعِلَاءُ**: “فَعِيلٌ” veznindeki isimlerin cemîsi genellikle “أَفْعِلَاءُ” kalıbında gelmektedir. أَصْفِيَاءُ, أَصْفِيَاءُ, أَصْدِقَاءُ, أَصْدِقَاءُ (”نَصِيبٌ“, ”صَفِيٌّ“, ”صَدِيقٌ“, ”صَفِيٌّ“, ”نَصِيبٌ“) kelimelerinin cemîleri). Müfred isim için de kullanılmaktadır: “أَرْبَعَاءُ” (çarşamba günü).¹⁷⁸

3. **أَفْعَلَاءُ**: أَرْبَعَاءُ (çadır direği). Bu kelimenin “ب” harfi damme, fetha ve kesralı olarak gelmektedir.¹⁷⁹

4. **فَعْلَلَاءُ**: Bu vezindeki “ف” ve “ل” harfleri üç harekeyi de alabilmektedir. Böylece farklı şekillerde gelmektedir. “فَعْلَلَاءُ: عَقْرَبَاءُ” (bir mekân veya dişi akrep için kullanılan bir isim), فَعْلَلَاءُ: قُرْفَصَاءُ (ayaklarını karnına çekip, elleri ile onları sararak oturma¹⁸⁰), “فَعْلَلَاءُ: طَرْمِسَاءُ” (karanlık gece için kullanılan bir sıfat).¹⁸¹

5. **فِعَالَاءُ**: قِصَاصَاءُ (kısas).¹⁸² Bazı kaynaklarda bu vezinden gelen başka kelime olmadığı kaydedilmiştir.¹⁸³

6. **فَاعُولَاءُ**: فَاغُولَاءُ (Muharrem ayının onuncu günü)¹⁸⁴, ضَارُورَاءُ (zarar).¹⁸⁵

7. **فَاعِلَاءُ**: Bu vezin, “ع” harfinin üç harekeyi de almasıyla farklı şekillerde gelmektedir.¹⁸⁶ Fakat dammeli ve fethalı şekilleri meşhur vezinler arasında

¹⁷⁸ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 604, IV, 248; el-Müberred, *el-Muktedab*, II, 209; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, II, 537; er-Radî, *Şerhu’r-Radî*, III, 335; es-Suyûtî, *Hem’u’l-Hevâmi*, VI, 73; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 185; Abbâs Hasan, *en-Nahvü’l-Vâfi*, IV, 603.

¹⁷⁹ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 248; es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 73; İbn Hişâm, *Evdahu’l-Mesâlik*, IV, 291; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 603.

¹⁸⁰ el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, 1312; Mutçalı, Serdar, *el-Mu’cemu’l-Arabiyyü’l-Hadîs* (Arapça-Türkçe Sözlük), Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995, 702.

¹⁸¹ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 296; er-Radî, *a.g.e.*, III, 337-338; İbn Ya’îş, *a.g.e.*, II, 536-537, III, 211; es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 73; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 185; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 603.

¹⁸² İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 185; İbn Hişâm, *a.g.e.*, IV, 291; el-Eşmûnî, *Şerhu’l-Eşmûnî*, 652; es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 75; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 603.

¹⁸³ es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 75; el-Eşmûnî, *a.g.e.*, 652.

¹⁸⁴ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 250; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 185; er-Radî, *a.g.e.*, III, 338; es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 79; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 603.

¹⁸⁵ es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 79.

¹⁸⁶ es-Suyûtî, *Hem’u’l-Hevâmi*, VI, 75.

zikredilmemiştir. “فَاصِعَاءُ, نَافِقَاءُ” (tavşan yuvalarına verilen iki isim)¹⁸⁷, قَافِلَاءُ (bir yer ismi), خَازِنَاءُ (memesi şişen deve için kullanılan bir isim).¹⁸⁸

8. فَعِيلَاءُ: كِبْرِيَاءُ (tekebbür manasında kullanılan bir isim), جَبْرِيَاءُ (soğuk kuzey rüzgarı).¹⁸⁹

9. مَفْعُولَاءُ: İsim veya sıfat olarak gelmektedir. مَشِيوْحَاءُ (“شَيْحٌ” kelimesinin cemîsi için kullanılan bir isim), مَعْلُوْحَاءُ (“العَلْحُ” kelimesinin sıfat gibi kullanılan cemîsi).¹⁹⁰

10. فَعَالَاءُ: بَرَآكَاءُ (bir şeyin ekseriyetine ve şiddetine delalet eden bir isim), طَبَاقَاءُ (bir işin altından kalkamayan, sözü anlayamayan, meramını anlatamayan ve aciz)¹⁹¹ gibi manalara gelen bir sıfat).¹⁹²

11. فَعُولَاءُ: İsim olarak gelmektedir. جَلُولَاءُ (Irak'ta bir yer), دُبُوقَاءُ (evin avlusu veya kuş avlamak için kullanılan bir alet).¹⁹³

12. فَعِيلَاءُ: قَرِيْنَاءُ, كَرِيْنَاءُ (kaliteli iki hurma türüne verilen isimler)¹⁹⁴. كَثِيرَاءُ (Lübân dağlarında görülen bir ağacın gövdesinden çıkan rutubete verilen isim).¹⁹⁵

¹⁸⁷ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 250; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 185; İbn Hişâm, *a.g.e.*, IV, 291; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 652; Abbâs Hasan, *en-Nahvü'l-Vâfi*, IV, 603.

¹⁸⁸ es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 75.

¹⁸⁹ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 263; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 185; er-Radî, *a.g.e.*, III, 337; es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 75; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 603.

¹⁹⁰ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 264; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 185; er-Radî, *a.g.e.*, III, 338; es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 74; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 604.

¹⁹¹ el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 991.

¹⁹² Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 254; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 185; er-Radî, *a.g.e.*, III, 337; es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 75; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 604.

¹⁹³ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 263; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 186; er-Radî, *a.g.e.*, III, 337; es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 75-76; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 604.

¹⁹⁴ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 263; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 186; er-Radî, *a.g.e.*, III, 337; es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 79; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 604.

¹⁹⁵ el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 1396; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 186; es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 79.

13. **فَعَلَاءُ**: Bu vezin, “ف” harfinin üç harekeyi de almasıyla “فَعَلَاءُ, فَعَلَاءُ, فَعَلَاءُ” olmak üzere üç farklı şekilde gelmektedir. جَنَفَاءُ (bir yer ismi), خَيْلَاءُ (tekebbür manasında kullanılan bir isim), سَبْرَاءُ (üzerinde sarı çizgileri olan bir elbise türü).¹⁹⁶

Müennes ism-i memdûdun yukarıda saydıklarımıza göre daha nadir kullanılan vezinleri ise şunlardır:¹⁹⁷

فَعِيلَاءُ: مُزَيِّقِيَاءُ, فَعُولَاءُ: عَشُورَاءُ, مَفْعَلَاءُ: مَرَعَزَاءُ, فُنْعَلَاءُ: خُنْفَسَاءُ, فَعَنَلَاءُ: بَرَنَسَاءُ, فَوَعَلَاءُ: حَوْصَلَاءُ,
فَعِيلَاءُ: فَخِيرَاءُ, إِفْعِيلَاءُ: إِحْلِيلَاءُ, فِعَلَاءُ: زِمَجَاءُ, فَعُولَاءُ: مَعْكُوكَاءُ, فَعِيلَاءُ: زَكْرِيَاءُ, فَعَنَلَاءُ: جَلْنَدَاءُ, يُفَاعِلَاءُ: يُنَابِعَاءُ,
فُعَالَلَاءُ: جُنَادِبَاءُ, فَاعِلَاءُ: قَافِلَاءُ, فَعَالَاءُ: بَرَنَسَاءُ.

¹⁹⁶ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, IV, 257-258; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 186; er-Radî, *a.g.e.*, III, 337; es-Suyûtî, *a.g.e.*, VI, 74,77; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 604.

¹⁹⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, IV, 233-304; es-Suyûtî, *Hem' u 'l-Hevâmi*, VI, 73-82; er-Radî, *Şerhu 'r-Radî*, III, 336-338; İbn Ya'îş, *Şerhu 'l-Mufasssal*, II, 528-533.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKİ İLLETLE GAYR-İ MUNSARİF OLAN ALEMLER

A. Tanım

Herhangi bir karineye ihtiyaç olmaksızın, konuluş itibariyle muayyen bir şeye delalet eden zamir haricindeki isimlere “alem” denir.¹⁹⁸ Türkçede “özel isim” diye ifade edilen alem; insan, hayvan, mekân, kabîle vb. herhangi bir şey için kullanılabilir.¹⁹⁹

Misal: خَالِدٌ، عَائِشَةٌ، بَعْدَادٌ، النَّبِيُّ

B. Sarftan Men Edilme Sebebi

Alem olan isimlerin sarftan men edilme sebebi ma'rife olmasıdır. Ma'rifeliğin sarftan men edilmeye illet olması ise şöyle izah edilebilir: Arapçada asıl olan isimdir ve fiil ismin bir fer'idir. İsimlerde ise asıl olan nekre olmaktır. Ma'rifelik kazanan bir isim, nekre ismin fer'i kabul edilmekte ve fer' olma yönüyle fiillere benzemektedir. Böylece fiillere ait olan tenvîn ve kesra almama hükmünden etkilenmektedir.²⁰⁰

Ma'rife isimler, mudmerât (zahirler), ism-i mevsûller, ism-i işâretler, lâm-ı ta'rifli isimler, ma'rifeye muzâf olan isimler ve alemler olmak üzere altı kısımdır.²⁰¹ Sadece alemin gayr-i munsarif olmasının sebebi, diğer ma'rife isimlerde gayr-i munsarifin hükmünün gerçekleşmesinin mümkün olmamasıdır.²⁰²

¹⁹⁸ İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, I, 69; el-Ğalâyîni, *Câmiu'd-Durûsü'l-Arabiyye*, 88.

¹⁹⁹ İbn Akîl, *a.g.e.*, I, 69.

²⁰⁰ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, I, 117, 135.

²⁰¹ İbn Akîl, *a.g.e.*, I, 55-56.

²⁰² er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, I, 141.

Gayr-i munsarifin hükmü tenvînin ve tenvîne tâbi olarak da kesranın düşmesidir. Zamirler, ism-i işaretler ve ism-i mevsûller, mebnî olmaları sebebiyle munsarif veya gayr-i munsarif olamazlar. Lâm-ı ta'rifli veya muzâf durumundaki bir isim ise zaten tenvîn alamamaktadır. Dolayısıyla bu isimlerden tenvînin ve ona tâbi olarak da kesranın düşmesi söz konusu değildir. Böylece geriye sadece alemler kalmaktadır.²⁰³

Ma'rifelik, ismi sarftan men etmek için tek başına yeterli bir illet değildir. Ancak ikinci bir illetin varlığıyla isim gayr-i munsarif olur. Alemiyet, şu illetlerle birlikte ismi sarftan men eder: Terkîb, elif-nûn (و) ziyâdesi, müenneslik, ucme, fiil vezni, udûl. Bu bölümde alem olmakla birlikte ikinci bir illete sahip olan isimleri ele alacağız.

I. MÜENNES ALEMLER

Daha önceki bölümlerde müennesliğin ismi sarftan men eden bir illet olmasının sebeplerine değinmiştik.²⁰⁴ Bu kısımda ise müennesin tanımı veya müennes çeşitlerini anlatmak yerine, doğrudan asıl konumuz olan gayr-i munsariflik üzerinde durmanın ve müennes alem çeşitlerine misaller vererek meseleyi açıklamının daha isabetli olacağını düşünüyoruz.

A. Sonuna Müenneslik Tâ'sı (ة) Bitişen Alemler

Müenneslik tâ'sı bitişen isimler, alem olduklarında gayr-i munsarif; nekre olduklarında ise munsarif olurlar. Kendisine müenneslik elifleri bitişen isimler ise iki halde de gayr-i munsarif olurlar. Bunun sebebi müenneslik tâ'sının isimden sayılmayıp

²⁰³ er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, I, 141.

²⁰⁴ Bkz. s. 27-29, 39.

ayrı bir isim gibi değerlendirilmesidir. Yani kendisine müenneslik tâ'sı bitişen isim, iki ismin bir araya gelmesiyle oluşan mürekkebe isim gibidir. Bu yüzden nekre halde munsarif olmaktadır. Örneğin “جَالِسَةٌ” kelimesindeki “ة” harfi, “حَضْرَمَوْتٌ” mürekkebe ismindeki “مَوْتٌ” konumundadır. Bu durum, kelime ism-i tasğîr yapıldığında açıkça görülmektedir. Araplar “حُبَارَى, جَحَجَبَى” kelimelerinin ism-i tasğîrini “حُبَيْرٌ, جَحِيبٌ” şeklinde yapmaktadırlar. Fakat “دَجَاجَةٌ” kelimesinin ism-i tasğîri “دُجِيجَةٌ” şeklindedir. Görüldüğü gibi müenneslik elifi, ism-i tasğîrden düşürülürken; müenneslik tâ'sı, kelimededen ayrı bir isim gibi kabul edilip ism-i tasğîrde de varlığını devam ettirmektedir.²⁰⁵

Müenneslik elifleri, “عَطُشَانٌ: عَطَشَى” misalinde görüldüğü üzere, dâhil oldukları müzekker ismin binasını değiştirmektedir. Müenneslik tâ'sı ise “مُسْلِمٌ: مُسْلِمَةٌ” misalindeki gibi müzekker isme mülhâk olmakta ve kelimenin binası yine müzekker olarak kalmaktadır. Bundan dolayı müenneslik elifleri, kelimeyi adeta iki defa müennes yaptığı için iki illet kuvvetine ulaşmakta, müenneslik tâ'sı ise tek illet kuvvetinde kalmakta ve bu sebeple müenneslik tâ'sı bitişen ismin gayr-i munsarif olması için en az bir illet daha gerekmektedir.²⁰⁶

Müenneslik tâ'sı ile gerçekleşen müennesliğin ismi sarftan men edebilecek bir illet olması, alemiyet (alemlik) ile birlikte bulunmasına bağlıdır. Yani alemiyet dışındaki diğer illetlerden herhangi birisiyle birlikte olması durumunda isim, gayr-i munsarif olmaz. Örneğin “إِمْرَأَةٌ قَائِمَةٌ” sözündeki “قَائِمَةٌ” isminde vasfiyet (sıfat olma) ve müenneslik illeti mevcuttur. Kelime aslen vasıf olarak vazedilmiştir. Ancak müenneslik tâ'sı aslî olarak vazedilmediği için ârizî bir şey gibi değerlendirilmektedir. “قَائِمَةٌ” kelimesi, tâ'nın hazfedilmesiyle tekrardan “قَائِمٌ” şekline döndürülebilir. İki illetin

²⁰⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III, 220; el-Müberred, *el-Muktedab*, III, 319-320.

²⁰⁶ el-Müberred, *el-Muktedab*, III, 320; er-Radî, *a.g.e.*, I, 131.

varlığına rağmen bu isim sarftan men edilmemiştir. Çünkü müenneslik tâ'sı ile oluşan müenneslik illeti ancak alemiyet ile tesir kazanır. Örneğin “عَائِشَةُ” lafzı, müenneslik tâ'sı ile alem olarak vazedilmiştir. Dolayısıyla müennesliği aslıdır ve müenneslik alameti olan tâ harfinin hazfedilmesi mümkün değildir.²⁰⁷

Müenneslik tâ'sı bitişen bir ismin müzekker bir şeye alem olması, gayr-i munsarif olma durumunu etkilemez. Yani bu ismin sadece lafzen müennes olması halinde de gayr-i munsarif olmasını gerektiren iki illet (müenneslik ve alemlik) mevcuttur.²⁰⁸ Misal: “حَمْرَةٌ, طَلْحَةٌ”. Aynı şekilde bu ismin harf sayısı da önemli değildir. Kısacası müenneslik ifade eden tâ harfiyle biten bütün alemler, kesinlikle sarftan men edilirler.²⁰⁹

B. Sonunda Müenneslik Tâ'sı Bulunmayan Müennes Alemler

Bir ismin sonunda müenneslik tâ'sı olmadığı halde müennese alem olursa (yani manevî müennes olursa) gayr-i munsarif olur.²¹⁰ Misal: زَيْنَبٌ, سَعَادٌ

Kendisinde müenneslik alameti olmayıp da müennes bir şeye alem olan isimde genel kural gayr-i munsarifliktir. Ancak bu tür isimlerle alakalı bazı istisnâî durumlar vardır. Bunları kısaca açıklayıp misaller vererek meseleyi açıklığa kavuşturmak istiyoruz.

“أَمَلٌ, قَمَرٌ, تُحْفٌ” gibi ortası harekeli üç harfli bir isim, müennes bir şeye alem olursa kesinlikle gayr-i munsarif olur.²¹¹

²⁰⁷ er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, I, 131-132.

²⁰⁸ er-Radî, *a.g.e.*, I, 131-132; Abbâs Hasan, *en-Nahvü'l-Vâfi*, IV, 236.

²⁰⁹ İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 121; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 236.

²¹⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III, 240; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 350; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 122; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 236.

”هَيْدٌ، جُمْلٌ، دَعْدٌ“ gibi üç harfli ve ortası sakin olan müennes bir isim veya ”شَمْسٌ“ gibi yine ortası sakin olup hassaten müennesler için kullanılan bir isim, müennese alem olduğunda tercihe bağlı olarak ister munsarif, isterse gayr-i munsarif yapılır. Ancak Sîbeveyhi ve Müeberred’e göre sarftan men edilmesi daha uygundur.²¹² Cerîr’in (ö. 114/732) divanında zikrettiği şu beyit bu mevzuya güzel bir misal teşkil eder:

لَمْ تَتَلَفَّعْ بِفَضْلِ مَيْزَرِهَا دَعْدٌ وَلَمْ تَعُدْ دَعْدُ فِي الْعُلْبِ²¹³

Üç harfli olup da orta harfi harekeli olanların katî surette gayr-i munsarif olması, orta harfi sâkin olanların ise tercihe bırakılması şöyle izah edilmektedir: Müenneslik alameti bulunmayan hakiki (هَيْدٌ) veya gayr-i hakiki (حَلْبٌ) müennes isimlerde mukadder bir “ة” harfinin var olduğu kabul edilmektedir. Üç harften fazla olan müennes isimlerde son harf, takdir edilen tâ’nın yerini tutmaktadır. Çünkü müenneslik tâ’sı ancak üç harften sonra gelebilir. Üç harfli müennes isimlerde ise orta harfin harekesi, müenneslik tâ’sının yerini tutan dördüncü harfin yerini doldurur. Bu yüzden ortası harekeli olan üç harfli müennes isimler, ortası harekesiz olanlara göre daha kuvvetlidir ve sürekli gayr-i munsarif olur. Ortası harekesiz olanlarda ise mukadder müenneslik tâ’sının yerini tutacak dördüncü bir harf veya dördüncü harfin yerini dolduracak bir hareke olmadığı için müenneslik zayıf kalır. Aynı zamanda üç harfli olması ve ortasının sâkin olmasıyla hafiflikte son sınıra ulaşmış ve bu hafiflik, iki illetten (alemlik ve müenneslik) birini adeta hükümsüz bırakmıştır.²¹⁴ Böylece bu iki sebepten dolayı sarfı tercihe bırakılmıştır. Takdir edilen bu müenneslik tâ’sı ile

²¹¹ İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 122; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 237.

²¹² Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 240-241; el-Müeberred, *a.g.e.*, III, 350; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, I, 138; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 122; es-Suyûtî, *Hem’u’l-Hevâmi*, I, 108; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 236.

²¹³ Cerir b. Atiyye, *Dîvânu Cerîr*, 67; Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 241; İbn Ya’îş, *a.g.e.*, I, 137.

²¹⁴ el-Müeberred, *a.g.e.*, III, 350; es-Suyûtî, *Hem’u’l-Hevâmi*, I, 108; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, I, 137.

gerçekleşen müennesliğin illet tesiri kazanması da zâhir müenneslik tâ'sında olduğu gibi alemiyetle birlikte olma şartına bağlanmıştır.²¹⁵

Son olarak “يئة” gibi iki harfli müennes bir isim, müennese alem olduğunda ortası sâkin üç harfli müennes alemlerde olduğu gibi munsarif veya gayr-i munsarif okunması caizdir.²¹⁶

C. Müennes İsmi Müzekkere Alem Olması

İsimlendirmede asıl olan müzekkerin müzekkerle, müennesin de müennesle adlandırılmasıdır. Bu sebeple müennesin müzekkerle veya müzekkerin müennesle isimlendirilmesi halinde sarfi caiz değildir.²¹⁷

Müzekkere alem olmuş müennes bir ismin gayr-i munsarif olması için en az dört harfli olması gerekir. Üç harfli olması halinde ise ortasının harekeli olup olmadığına bakılmaksızın munsarif olur.²¹⁸ Bu özelliklere sahip müennes bir ismin müzekkere alem olduğunda sarftan men edilmesi bazı şartlara bağlanmıştır.²¹⁹ İlk olarak bu ismin hangi cinsiyet için kullanılan bir alem olduğunun belirlenmesi gerekmektedir. Bu konuda üç durum karşımıza çıkmaktadır. Sonunda münneslik alameti olmayan müennes bir isim, ya “عناق” kelimesi gibi sadece müennes için kullanılır, ya müennes ve müzekker için kullanımı eşittir; ya da “ذراع” gibi çoğunlukla müzekker için kullanılır. Bu ismin müennes ve müzekker için kullanımı eşit olduğunda sarfi da sarftan men

²¹⁵ er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, I, 133-134; İbn Ya'îş, *a.g.e.*, I, 136-137.

²¹⁶ Abbâs Hasan, *en-Nahvü'l-Vâfi*, IV, 237.

²¹⁷ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 235-236, 242.

²¹⁸ el-Müberred, *a.g.e.*, III, 353; er-Radî, *a.g.e.*, I, 136.

²¹⁹ er-Radî, *a.g.e.*, I, 136.

edilmesi de caizdir. Çoğunlukla müzekker için kullanılıyorsa kesinlikle munsarif; sadece müennes için kullanılıyorsa kesinlikle gayr-i munsarif olur.²²⁰

İkinci şart, bu ismin müzekkerden menkûl (nakledilmiş) bir müennes olmamasıdır. Örneğin “رَبَابٌ” kelimesi bir kadın ismidir. Ancak bu isimlendirmeden önce “bulut” manasında kullanılan müzekker bir isimdir. Bu sebeple müzekkere alem olduğunda munsarif olur. Çünkü asıl olarak müzekkerdir. “حَائِضٌ” kelimesi de asıl olarak müzekker bir isimdir. Ancak daha sonra müennesin bir vasfı olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla müzekkere alem olduğunda gayr-i munsarif olmaz.²²¹

Müzekkere alem olan müennesin gayr-i munsarif olabilmesinin diğer bir şartı ise bu müennesin bağlayıcı olmayan (lüzumsuz) bir te’vîle ihtiyaç duymamasıdır. Mesela “رِجَالٌ, نِسَاءٌ” gibi hiçbir kırık cemîde müenneslik alameti yoktur. Bunlar müzekkere alem olduğunda munsarif olurlar. Çünkü bu tür cemîlerin müennesliği “cemaat” te’vîliyle olur ve bu te’vîl bağlayıcı değildir. Cemî olarak te’vîl edildiklerinde ise müzekker olurlar ve müfredlerindeki hakiki müenneslik veya hakiki müzekkerlikten bahsedilemez. Esas olan da cemî olarak te’vîl edilmesidir.²²²

Aynı zamanda kırık cemîler müfred konumundadır. Bu sebeple müfredi sarftan men eden şeyler kırık cemîyi de men eder. Mesela bir müzekker “كِلَابٌ” kelimesiyle isimlendirildiğinde munsarif olur. Çünkü bu kelime, ma’rife olduğunda da nekre olduğunda da munsariftir.²²³

²²⁰ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 236; er-Radî, *a.g.e.*, I, 136.

²²¹ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 236, 239; er-Radî, *a.g.e.*, I, 136.

²²² er-Radî, *a.g.e.*, I, 136.

²²³ el-Müberred, *a.g.e.*, III, 344; Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 239

D. Müzekker İsmi Müennese Alem Olması

En az dört harfli veya ortası harekeli üç harfli müzekker bir isim, müennese alem olduğunda kesinlikle munsarif olur. Bu hususta ihtilaf yoktur. Ancak “زَيْدٌ” gibi ortası sâkin üç harfli bir isim müennese alem olduğunda ihtilaf edilmiştir. Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi, Ahfeş, İbn Ebû İshâk, Ebû Amr eş-Şeybânî ve Yunus b. Habîb gibi bazı nahivciler, bu isimlerin gayr-i munsarif olduğuna kâildirler. Bu aynı zamanda cumhûrun görüşüdür. Çünkü onlara göre asıl olan müzekkerin müzekkerle isimlendirilmesidir. Müzekkerden müennese nakledilen ismi, ma'dûl gibi kabul etmişlerdir. Dolayısıyla ismin aslından nakledilmesiyle meydana gelen ağırlık, kelimenin hafifliğini ortadan kaldırmakta ve sarfına mani olmaktadır.²²⁴

el-Müberred, İsa b. Ömer ve Ebû Ömer el-Cermî'nin içinde bulunduğu diğer bir kısım dilciler ise bu gibi isimlerin iki şekilde de okunmasına cevaz vermişlerdir.²²⁵

E. Yer, Kabîle ve Sûre İsimleri

Müennes veya çoğunlukla müennes için kullanılan ortası sâkin üç harfli bir isim, bir yere, kabîleye veya sûreye alem olduğunda ortası sâkin müennes alemler (شَمْسٌ, دَعْدٌ) gibi değerlendirilmektedir. Yani tercihe bağlı olarak munsarif veya gayr-i munsarif yapılıdır. Fakat sarftan men edilmesi daha uygundur.²²⁶

²²⁴ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 242; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 351; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 122; İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, 1492; İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, IV, 125; es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi'*, I, 109; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 526.

²²⁵ el-Müberred, *a.g.e.*, III, 352; İbn Mâlik, *a.g.e.*, 1492; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*, 527; *Evdahu'l-Mesâlik*, IV, 125; es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi'*, I, 109.

²²⁶ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 242; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 357.

Bahsettiğimiz bu isimler haricindeki diğer isimler, bir yere, mahalleye, kabîleye veya sûreye alem olduklarında kastedilen manaya göre munsarif veya gayr-i munsarif olurlar. Zikredilen alemden müennes bir şey kastediliyorsa bu alem gayr-i munsarif; müzekker bir şey veyahut muzâfı hafzedilmiş bir isim kastediliyorsa munsarif olur. Ancak bu meselede asıl olan Arapların nasıl kullandığını araştırıp öğrenmek ve onlara muhalefet etmemektir.²²⁷

Mesela, bir isim bir yere alem yapıldığında kasıt “الْبَلَدَةُ” veya “الْبُقْعَةُ” gibi müennes bir mana ise gayr-i munsarif; “الْمَكَانُ” gibi müzekker bir mana ise munsarif olur. Bir kabîleye “تَقْيِفٌ” da olduğu gibi kabîlenin babasının ismi verilmiş ise ve bu isim zikredildiğinde kabîlenin babası kastediliyor ise munsarif olur. Mesela “هَذِهِ تَمِيمٌ” cümlesinde munsarif okunan “تَمِيمٌ” kelimesinden maksat “Temîm” adındaki şahsın kendisidir. Bu cümlenin aslı “هَذِهِ قَبِيلَةُ تَمِيمٍ” veya “هَذِهِ جَمَاعَةُ تَمِيمٍ” şeklindedir. Burada muzâf hafzedilmekte ve muzâfun ileyh onun yerine geçmektedir. Arapçada bu kullanım şekli oldukça yaygındır. Ancak kabîlenin kendisi kastediliyor ise “هَذِهِ تَمِيمٌ” şeklinde gayr-i munsarif olur. Çünkü müennes bir manaya (القَبِيلَةُ) alem olmuştur. Kabîleye “حَنْدَفٌ”de olduğu gibi annenin ismi verilmiş ise ve zikredildiğinde anne de kastedilse kabîle de kastedilse gayr-i munsarif olur. Çünkü ikisi de müennestir.²²⁸

“قَرَأْتُ هُودَ” cümlesinde olduğu gibi bir sûre adı zikredildiğinde maksat sûrenin kendisi ise gayr-i munsarif, maksat muzâfı hafzedilmiş bir isim ise “قَرَأْتُ هُودًا” cümlesindeki gibi munsarif olur. Çünkü ilk durumda “هُودٌ” kelimesi müennes bir şey olan sûreye (السُّورَةُ) alem olmaktadır. İkinci cümlenin aslı ise “قَرَأْتُ سُورَةَ هُودٍ” şeklindedir ve “هُودًا” kelimesinden maksat sûrenin kendisi değil, Hûd peygamberdir.²²⁹

²²⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III, 242-269; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 357; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, I, 139.

²²⁸ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 247; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 360; er-Radî, *a.g.e.*, I, 139.

²²⁹ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 256-257; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 355.

Araplar bazı yer isimlerini sadece müennes olarak, bazılarını ise sadece müzekker olarak kullanmış, bazılarında ise ihtilaf etmişlerdir. Örneğin, “عُمان, الرَّاب, “ isimlerini sürekli müennes, “فَلج” ismini sürekli müzekker olarak kullanmışlar ve “فباء, حراء” gibi bazı isimlerde ihtilaf etmişlerdir. “واسط” kelimesini ise Kûfe veya Basra şehirlerinin ortası manasında ve munsarif olarak kullanmışlardır. Ancak bu kelimeyle mekânın kendisi kastedilirse gayr-i munsarif olacağı ifade edilmiştir.²³⁰

²³⁰ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 244; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 357-359.

II. MÜREKKEB ALEMLER

A. Mürekkebin İsmi Tanımı

Gayr-i munsariflikle alakalı mürekkebin isimden maksat “mürekkebin-i mezcî”dir. Terkîb-i mezcî, iki ayrı kelimenin birleştirilerek “حَضْرَمَوْتُ، مَعْدِيكَرْبُ، بَعْلَبِكُ، رَامَهْرُمُزُ، مَارَسْرَجِسُ، سَيَبَوِيَه” kelimelerinde görüldüğü üzere bir tek kelime yapılmasıdır. Bu durumda her iki kelime de ismin bir parçasıdır ve ayrı ayrı manaları yoktur. İkinci kelime birinci kelimeye nisbetle müenneslik tâ’sı konumundadır ve i’râb mahallidir. Birinci kelimenin sonu bazen sâkin (بُرْسَعِيدُ، نُيُورِكُ)، çoğu zaman da harekeli (حَضْرَمَوْتُ، سَيَبَوِيَه) olur.²³¹

B. Sarftan Men Edilme Sebebi

Mürekkebin ismin sarftan men edilmesi, fer’ olma açısından fiile benzerliğinden kaynaklanmaktadır. Nasıl ki fiil, ismin fer’idir; mürekkebin isim de müfred ismin (terkîbe girmemiş bir tek isim anlamında) fer’idir. Bu benzerlikten dolayı fiile ait bazı hükümlerden etkilenmekte ve gayr-i munsarif olmaktadır.²³²

Terkîbin sarftan men edilmesi alemiyetle birlikte olmasına bağlıdır. Çünkü mürekkebin isim ancak alem olarak vazedildiğinde ayrılmaz bir bütün olur ve parçalara ayrılmaktan korunur.²³³

Mürekkebin ismin gayr-i munsarif olabilmesi için mürekkebin-i mezcî olması ve alem olarak vazedilmeden evvel ikinci kelimesinin mu’rab veya mebnî olmaması gerekir. “إِنَّ زَيْدًا” örneğinde olduğu gibi alem yapılmadan önce ikinci kelime mu’rab ise

²³¹ el-Müberred, *el-Muktedab*, IV, 18; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, I, 128; eş-Şâtîbî, *el-Makâsîdü’s-Şâfiye*, V, 613, 617; Abbâs Hasan, *en-Nahvü’l-Vâfi*, IV, 227-228; el-Ğalâyîni, *Câmiu’d-Durûsü’l-Arabiyye*, 13-14.

²³² er-Radî, *Şerhu’r-Radî*, I, 106; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, I, 137.

²³³ er-Radî, *a.g.e.*, I, 106; eş-Şâtîbî, *a.g.e.*, V, 620-621.

veya “سَيِّبَوِيهِ” misalindeki gibi ikinci kelime mebnî ise bunlar alem yapıldıktan sonra da buldukları hal üzere kalırlar ve gayr-i munsarif olmazlar.²³⁴

C. Mürekkeb Alemin Farklı İ’rab Şekilleri

Terkîb-i mezcî haldeki mürekkeb alemlerde asıl olan, birinci kelimenin alem yapılmadan önceki hareke (fetha veya sükûn) üzere kalması ve ikinci kelimeye bitişik olarak yazılması, ikinci kelimenin ise gayr-i munsarif olarak i’râblanmasıdır.²³⁵ Misal: “هَذِهِ حَضْرَمَوْتُ، زُرْتُ بُرْسَعِيدَ، سَلَّمْتُ عَلَى مَعْدِيكَرِبٍ”

Araplardan bir kısmı mürekkeb alemini izâfet terkîbi gibi değerlendirerek ilk kelimeyi cümledeki konumuna göre bütün hareketleri alacak şekilde, ikinci kelimeyi ise daima muzâfun ileyh olacak şekilde i’râb ederler. Birinci kelimenin sonu illetli olduğunda ise aynı şekilde sarftan men etmeyerek fetha dâhil bütün hareketleri takdîr ederler. İkinci kelime gayr-i munsarif olması gereken bir isimse sarftan men eder, aksi halde munsarif okurlar. Bu görüşe göre mürekkeb alemin kelimeleri ayrı yazılır ve birinci kelimenin sonu sahih bir harf, ikinci kelime de munsarif olduğunda “هَذِهِ بَعْلُ بَكِّ،” “زُرْتُ بَعْلَ بَكِّ، تَمَتَّعْتُ بِبَعْلِ بَكِّ” misallerindeki gibi, birinci kelimenin sonu sahih olup ikincisi gayr-i munsarif bir kelime olduğunda “هَذِهِ رَامٌ هُرْمَزٌ، زُرْتُ رَامَ هُرْمَزٍ، تَمَتَّعْتُ بِرَامِ هُرْمَزٍ” örneklerindeki gibi i’râb edilir. Birinci kelimesinin sonu illetli olan mürekkeb aleme ise “مَعْدِي كَرِبٍ” misal verilebilir. Bu durumda ilk kelimenin sonuna bütün hareketler takdîr edilir.²³⁶

²³⁴ er-Radî, *a.g.e.*, I, 106; eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 620; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 121.

²³⁵ el-Müberred, *a.g.e.*, IV, 23; İbn Ya’îş, *a.g.e.*, I, 128.

²³⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III, 296; İbn Ya’îş, *a.g.e.*, I, 129; İbn Akîl, *a.g.e.*, I, 76; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 229-230.

لَقَيْتُمْ بِالْحَزِيرَةِ خَيْلَ قَيْسٍ فُقُلْتُمْ مَارَسْرَجِسَ لَا قِتَالًا²³⁷

Cerîr'in dîvânında zikrettiği bu beyitte geçen “مارَسْرَجِسَ” kelimesi farklı şekillerde okunmuştur. Bu kelime, şiirde münâdâ manasında kullanılmıştır. Yani aslı “يَامَارَسْرَجِسَ” şeklindedir. İzafet olduğunu kabul edenler, “مارَسْرَجِسَ” şeklinde okumuşlardır. Çünkü bu durumda birinci kelime münâdâ olduğu için mansûb, ikinci kelime ise acemî bir alem olmasından dolayı gayr-i munsarif olduğu için fetha ile mecrûr olmuştur. Bir tek kelime olduğunu düşünenler ise sarftan men ederek “مارَسْرَجِسُ” şeklinde merfû okumuşlardır. Çünkü münâdâ, müfred (bir tek) bir kelime olduğunda merfû olmaktadır.²³⁸

“وَيْهٍ” kelimesiyle biten mürekkebi isimlerde asıl olan mebnîliktir. Ancak bazıları bu tür isimleri de gayr-i munsarif gibi i'râb etmişlerdir.²³⁹ Misal: ”جَاءَنِي سَبِيوَيْهٌ، ”

”رَأَيْتُ سَبِيوَيْهَ، مَرَرْتُ بِسَبِيوَيْهَ

²³⁷ Cerir b. Atiyye, *Dîvânu Cerîr*, 330; Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 296; el-Müberred, *a.g.e.*, IV, 23; İbn Ya'îş, *a.g.e.*, I, 129; eş-Şâtîbî, *a.g.e.*, V, 617.

²³⁸ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 296; el-Müberred, *a.g.e.*, IV, 23; İbn Ya'îş, *a.g.e.*, I, 129.

²³⁹ İbn Akîl, *a.g.e.*, I, 76.

III. SONUNDA ELİF-NÛN (ن) ZİYÂDESİ BULUNAN ALEMLER

A. Sarftan Men Edilme Sebebi

Sonunda elif-nûn (ن) ziyâdesi bulunan bir isim, sonunda ziyâde bulunmayan isme göre fer' durumundadır ve bu yönüyle fiillere benzemektedir. Bunun yanında elif-nûn ziyâdesi, müenneslik alâmeti olan elif-i memdûde (ء) de benzemektedir. Zira kendisine elif-i memdûde bitişen bir isme müenneslik tâ'sı bitişemediği gibi sonunda elif-nûn ziyâdesi olan bir isme de bitişemez. Dolayısıyla bu benzerlik ortadan kalktığına, kelimenin sonunda elif-nûn olsa bile gayr-i munsarif olmayacaktır.²⁴⁰

Elif-nûn ziyâdesiyle elif-i memdûde arasındaki başka bir benzerlik ise vezinlerinin birbirine benzemesidir. Çünkü bu ikisinin dâhil olduğu kelimeler harf sayısı, hareke ve sükûn açısından benzeşmektedir. Aynı zamanda ikisinin de ilk harfleri eliftir. ”حَمْرَاءُ : سَكْرَانُ” gibi.

Diğer taraftan, elif-i memdûde, müennese has olup doğrudan müzekker binâsına (”أَحْمَرَاءُ” şeklinde) bitişemeyeceği gibi; elif-nûn ziyâdesi de müzekkere has olup üzerine müenneslik alâmeti (سَكْرَانَةٌ) bitişemez. Bir bakıma elif-nûn ziyâdesi müzekkerlik alâmeti kabul edilmektedir.

Sonunda elif-i memdûde bulunan ”حَمْرَاءُ” kalıbının kendisine ait bir müzekker binâsı (أَحْمَرُ) olduğu gibi ”سَكْرَانُ” kalıbının da kendisine ait bir müennes binâsı (سَكْرَى) vardır.²⁴¹

²⁴⁰ el-Müberred, *el-Muktedab*, III, 335; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, I, 131; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, I, 157-158; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 121; eş-Şâtîbî, *el-Makâsîdü's-Şâfiye*, V, 621, 623.

²⁴¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III, 215-216; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 117-118; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 217.

Burada bahsettiğimiz benzerlikler, sonunda elif-i memdûde bulunan isimlerle kendisine elif-nûn ziyâdesi dâhil olan sıfatlarla alakalıdır. Ancak sonunda elif-nûn ziyâdesi bulunan alemler, zikrettiğimiz sıfatlara hamledildiği için bu benzerlikler onları da kapsamaktadır. Şerhu'l-Mufasssal'ın müellifi İbn Ya'îş ise sonunda elif-nûn bulunan alemlerin sarfına mani olan asıl illetin “فَعْلَانُ” vezninde olmaları değil; bu alemlerin müenneslik tâ'sını kabul etmemesiyle “فَعْلَانُ” veznindeki sıfatlara benzemesi olduğunu ifade etmiştir. Çünkü “عُثْمَانُ، سُفْيَانُ” gibi alemler de sonundaki elif-nûn'dan dolayı gayr-i munsarif olmaktadır.²⁴²

Sonunda elif-nûn ziyâdesi bulunan “مَرَوَانُ، عَدْنَانُ” gibi alemler, “فَعْلَانُ” veznindeki sıfatlara hamledilmektedir. Bu vezindeki “عَطْشَانُ، سَكْرَانُ” gibi sıfatlara müenneslik tâ'sı bitişemediği gibi sonunda elif-nûn ziyâdesi bulunan bir aleme de bitişemez. Çünkü alemlik, noksanlığı kabul etmediği gibi ziyâdeyi de kabul etmez. Bir kelime, ne şekilde alem olarak vazedilmiş ise o şekil üzere kalır. Örneğin “سَكْرَانَةٌ، عَطْشَانَةٌ” denemeyeceği gibi “مَرَوَانَةٌ، عَدْنَانَةٌ” de denemez. İşte bahsettiğimiz bu benzerliklerden dolayı bu tür alemler sarftan men edilmektedir.²⁴³

Sonunda elif-nûn bulunan ismin sarftan men edilmesi için alem olması şart koşulmuştur. Çünkü isim, ancak alem olduğunda sonuna müenneslik tâ'sının bitişmesinden korunmuş olur. Dolayısıyla müenneslik tâ'sı bitiştiğinde, sarfa mani olan benzerlik illetinden söz edilemeyeceği için alemiyet şarttır.²⁴⁴ Bir bakıma burada, ismin gayr-i munsarif olmasına sebep olan alemlik illeti, ikinci illeti garanti altına alan bir unsurdur.

²⁴² İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, I, 131.

²⁴³ el-Müberred, *a.g.e.*, III, 335; İbn Ya'îş, *a.g.e.*, I, 131; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, I, 157-158; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 121; eş-Şâtübî, *el-Makâsîdü's-Şâfiye*, V, 621, 623.

²⁴⁴ er-Radî, *a.g.e.*, I, 158; İbn Ya'îş, *a.g.e.*, I, 131.

B. Alemler Sarftan Men Eden Elif-Nûn Ziyâdesinin Özelliği

Alemin sonuna dâhil olan elif-nûn harflerinin kelimeyi sarftan men edebilmesi ancak ikisinin de zâid birer harf olmasına bağlıdır. Çünkü müenneslik alâmeti olan elif-i memdûdenin iki harfi de zâiddir ve elif-nûn ziyâdesi ona benzerliğinden dolayı sarfa mani bir illet olmaktadır.²⁴⁵

”مَرَوَانُ، عَدْنَانُ، عِمْرَانُ، عُثْمَانُ، سَلْمَانُ، عَيْلَانُ، حَوْرَانُ، نُعْمَانُ، غَطَفَانُ، أَصْبَحَانُ” kelimeleri, sonunda ikisi de zâid elif-nûn bulunan gayr-i munsarif alemlerdir. Ancak bazı isimlerde nûn harfinin zâid veya aslî harf olma ihtimali vardır. Bu durumdaki isimlerin munsarif veya gayr-i munsarif okunması kişinin kanaatine bağlıdır. Nûn harfinin zâid olduğuna itibar edildiğinde kelime gayr-i munsarif; aslî harf olduğu düşünüldüğünde ise munsarif olur. Örneğin, ”الْحَيْسُ، الدَّهْقُ، شَيْطٌ” isimlerinin ”حَسَّانُ، دِهْقَانُ، شَيْطَانُ” kelimelerinden geldiğine itibar edilirse, bu isimler alem olmaları halinde gayr-i munsarif olurlar. Ancak ”الْحُسْنُ، الدَّهْقَةُ، التَّشْيِيطُ” kelimelerinden geldiğine kanaat getirilirse munsarif olurlar. Sonundaki nûn harfinin kelimenin aslından olduğu açık olan isimler ise kesinlikle munsarif olarak okunmalıdır. Örneğin ”الطَّحْنُ، سَمَّانُ، تَبَّانُ” isimlerinin ”السَّمْنُ، التَّبْنُ” kelimelerinden geldiği açıktır ve dolayısıyla bu isimler nekre de olsalar ma'rife de olsalar munsarif olurlar.²⁴⁶

²⁴⁵ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 217; eş-Şâtîbî, *a.g.e.*, V, 622; ; Abbâs Hasan, *en-Nahvü 'l-Vâfi*, IV, 233.

²⁴⁶ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 217; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 336; eş-Şâtîbî, *a.g.e.*, V, 622-623; ; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 233.

IV. A'CEMÎ ALEMLER

A. Ucme'nin Tanımı

Yabancı bir dilden Arapçaya nakledilen kelimelere “a'cemî” (الأَعَجَمِيّ) veya “dahîl” (الدَّخِيل) denir. Ucme (العُجْمَةُ) ise kelimenin a'cemî olma durumunu ifade eden bir masdardır.²⁴⁷

A'cemî isimleri tanımamıza yardımcı olan bazı alâmetler vardır. Birincisi, a'cemî iki alem olan “إِسْمَاعِيلُ, جَبْرِيلُ” kelimelerinde görüldüğü gibi bu isimlerin binâ şekilleri Arapça isimlerin binâsından farklıdır. İkincisi, bu isimlerin yabancı isimlere yakınlığıdır. Örneğin “إِبْرَاهِيمُ” ismi, yabancı dilde kullanılan “أَبْرَاهَامُ” ismine benzemektedir. Üçüncüsü, bazı alemler vardır ki, Arapça olması durumunda sarftan men edilmesini gerektiren bir sebep olmadığı halde, a'cemî olduğu için gayr-i munsarif olurlar. Mesela “إِبْلِيسُ” isminin a'cemî olduğu Araplar tarafından malûm olduğu için gayr-i munsariftir. Bu ismin “أَبْلَسَ” fiilinden türediği iddia edilemez. Çünkü a'cemî olduğu malûmdur ve a'cemî bir isim Arapça bir kökten türetilmiş olamaz.²⁴⁸

B. Sarftan Men Edilme Sebebi ve Şartları

Her dilde olduğu gibi Arapçada da asıl olan, başka bir dille karışmaması ve kullanılan kelimelerin Arap dilinden olmasıdır. Başka bir dilden sonradan girmiş kelimeler ise Arapça kelimelerin fer'i ve ikincili kabul edilmektedir. Böylece a'cemî

²⁴⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III, 234; el-Müberred, *el-Muktedab*, III, 325; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, I, 130; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, I, 141-142; eş-Şâtübî, *el-Makâsîdü's-Şâfiye*, V, 644; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 122; Abbâs Hasan, *en-Nahvü'l-Vâfi*, IV, 242; 122; Çörtü, Mustafa Meral, *Nahiv*, 403, 406.

²⁴⁸ İbn Ya'îş, *a.g.e.*, I, 130-131.

kelimeler fer' olma yönüyle fiillere benzemekte ve bu benzerlik, onların sarfına mani bir illet olmaktadır.²⁴⁹

A'cemi bir ismin sarftan men edilebilmesi için şu iki şartın gerçekleşmesi gerekmektedir.²⁵⁰

1. Ait olduğu dilde alem olarak kullanılması ve Arapçaya alem olarak nakledilmesi.

2. İsmi üç harften fazla olması.

Ait olduğu dilde alem olarak vaz edilmiş olması şart koşulmuştur. Çünkü alemlik, kelimenin vazedildiği şekilde kalmasını sağlar ve üzerinde değişiklik yapılmasına müsâade etmez. Ancak isim, nekre olarak Arapçaya geçtiğinde lâm-ı ta'rîf ve izâfeti kabul eder ve Arapça bir kelime gibi üzerinde tasarrufta bulunulabilir. Dolayısıyla Arapça bir alem gibi bulunduğu konuma göre tenvîn veya kesra alabilir.²⁵¹ İbn Ya'îş ve bir kısım nahivciler, bu hususta esas olanın Arapçada nekre mana kazanmadan ilk başta alem olarak kullanılmak olduğunu söylemektedir. Örneğin; ²⁵²“قَالُونَ” nekre manada Rumca bir kelimedir. Ancak Arapçaya doğrudan alem olarak aktarıldığı için gayr-i munsarif olmuştur.²⁵³

“إِبْرَاهِيمُ، إِسْمَاعِيلُ، إِسْحَاقُ، يَعْقُوبُ، هَرْمُزُ، فَيْرُوزُ، قَارُونُ، فِرْعَوْنُ” gibi isimler, başka dillerden Arapçaya geçmiş alemlerdir. Ait oldukları dilde de Arapçada da alem

²⁴⁹ İbn Ya'îş, *a.g.e.*, I, 130; er-Radî, *a.g.e.*, I, 106.

²⁵⁰ İbn Ya'îş, *a.g.e.*, I, 130; eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 639; el-Ğalâyînî, *Câmiu'd-Durûsü'l-Arabiyye*, 338; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 242.

²⁵¹ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 234; er-Radî, *a.g.e.*, I, 142.

²⁵² “الْحَيْدُ” (iyi) manasında kullanılan Rumca bir kelime. Bkz. *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 1361.

²⁵³ er-Radî, *a.g.e.*, I, 142; eş-Şâtübî, *el-Makâsîdü's-Şâfiyye*, V, 642; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 243.

oldukları için gayr-i munsariftirler. Aynı zamanda bu isimlerin harf sayısı üçten fazladır. Bu şekilde yukarıda bahsettiğimiz iki şartı da taşımaktadırlar.²⁵⁴

A'cemî bir kelime, ait olduğu dilde de Arapçada da nekre olarak kullanılıyorsa munsarif olması gerektiği hususunda şüphe yoktur. Çünkü sadece ucme illetine sahip bu kelimeyi sarftan men edecek ikinci bir illet yoktur. İşte bundan dolayı a'cemî ismin sarftan men edilebilmesi için alem olması şart koşulmuştur. “ اللِّحَامُ، الدِّيَابُ، الأَسْتِرْقُ، “ السَّحِيلُ، القِسْطَاسُ، البُرْدِيُّ، النَّيْرُوزُ، الفِرْنَدُ، الزُّنْبِيلُ، الأَيْرِنْدَجُ، الأِيَّاسِمِينُ kelimeleri, bu türden iki dilde de nekre olarak kullanılan isimlerdir.²⁵⁵ Ait olduğu dilde alem olup Arapçada nekre olarak kullanılan a'cemî isimler de aynı sebepten dolayı munsarif olurlar.²⁵⁶

Üç harfli a'cemî alemler ise hiffetten (hafiflik) dolayı sarftan men edilmezler. Çünkü bir isim en az üç harfli olur.²⁵⁷ Örneğin; “نُوحٌ، لُوطٌ” kelimeleri Kur'an-ı Kerim'de munsarif olarak zikredilmektedir:

{وَأَنَّ لُوطًا لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ} ²⁵⁹ {وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ} ²⁵⁸

Bazı kaynaklarda “شَتْرٌ” gibi ortası harekeli üç harfli a'cemî alemlerin de gayr-i munsarif olması gerektiği ifade edilmektedir. Çünkü kelimenin orta harekesi, dördüncü harf yerine kâimdir. Dolayısıyla ortası sâkin üç harfli kelimeler hafif kabul edilirken; ortası harekeli olduğunda dört harfli bir kelime gibi muamele gördüğü için ağır

²⁵⁴ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 235; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 325.

²⁵⁵ eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 640; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 242.

²⁵⁶ eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 643.

²⁵⁷ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 235, 256; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 320; eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 645; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 244.

²⁵⁸ Hûd, 11/25.

²⁵⁹ Saffât, 37/133.

sayılmaktadır.²⁶⁰ Ancak Sîbeveyh ve nahivcilerin ekseriyetine göre a'cemî isimde orta harfin harekesinin tesiri yoktur. Çünkü örneğin; “أَمَلٌ, قَمَرٌ, تُحَفٌ” gibi müennese alem olan kelimelerde orta harfin harekesi, müenneslik tâ'sı yerine geçen dördüncü harfin yerine kâim olmaktadır. A'cemî kelimenin alâmeti olmadığı için orta harfin harekesinin onun yerine kâim olmasından söz edilemez. Bu nahivcilere göre kelime, -ortası sâkin olsun olmasın- üç harfli olmakla Arapça kelimelere benzemekte ve dolayısıyla hafif kabul edilmektedir.²⁶¹

²⁶⁰ er-Radî, *a.g.e.*, I, 141-142; eş-Şâtîbî, *a.g.e.*, V, 646.

²⁶¹ er-Radî, *a.g.e.*, I, 143.

V. FİİL VEZNİNDEKİ ALEMLER

A. Sarftan Men Edilme Sebebi

İsimlerde asıl olan isim vezni üzere olmaktır. Fiil veznindeki isimler, fiillere benzerliklerinden dolayı gayr-i munsarif olurlar. Bu isimler, hem ismin fer'i sayılan fiile benzedikleri için hem de asıldan uzaklaştıkları için isim veznindeki isimlerin fer'i durumundadırlar. Bu sebeple fer'in hükmünü alarak sarftan men edilmektedirler.²⁶² Tabii ki sarftan men edilmeleri için ikinci bir illet gerekmektedir ki bu, ya alemiyet ya da vasfiyettir.

Esasında fiil veznindeki isimlerin sarftan men edilmeleri, diğer gayr-i munsarif isimlere göre daha önceliklidir. Zira bütün gayr-i munsarif isim türleri, fiillere benzerliklerinden dolayı sarftan men edilmektedirler. Ancak bu isimlerin fiillere benzerliği dolaylıdır ve zâhiren görünmemektedir. Fiil veznindeki isimler ise doğrudan ve zâhirî olarak fiillere benzedikleri için onların sarftan men edilmeleri diğer isimlere göre çok daha doğaldır. Örneğin; “فَاطِمَةٌ” kelimesi, alemiyetle birlikte müennes olduğundan dolayı sarftan men edilir. Nasıl ki fiil, ismin fer'idir; bu isimdeki müenneslik de müzekkerliğin fer'idir. Yani bu isim, fer' olma yönüyle fiile benzemektedir. Bu benzerlik ise zâhirî bir şey değildir. Fakat “أَحْمَدٌ” gibi fiil veznindeki bir isim, doğrudan ve zâhirî olarak fiile benzemekte ve bir bakıma diğer gayr-i munsarif isimlere göre sarftan men edilmeyi daha çok hak etmektedir.

²⁶² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III, 192; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, I, 118; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, I, 101-106; eş-Şâtübî, *el-Makâsîdü 'ş-Şâfiye*, V, 647.

B. İsmın Sarfına Tesiri Açısından Fiil Vezinleri

Fiil vezninin ismin sarftan men edilmesine sebep olabilmesi, bu veznin fiil ve isimlerde ne seviyede kullanıldığına bağlıdır. Fiil vezinleri, ismin sarfına tesiri açısından üçe ayrılır.²⁶³

1. Fiillere has olup isimlerde bulunmayan fiil vezni.
2. Fiil ve isimlerde olup ekseriyetle fiillerde bulunan fiil vezni.
3. Fiil ve isimlerde bulunup herhangi birisinin baskın olmadığı fiil vezni.

İlk iki gruptaki fiil vezinleri gayr-i munsarif; son grupta ifade edilen fiil vezinleri ise munsarif olurlar. Şimdi saydığımız her bir grup için misaller vererek meseleyi izah etmeye çalışalım.

1. Fiillere Has Vezinler

فُعِلَ: ضَرْبٌ, فُوعِلَ: حُوكِمَ, فُعِلَ: عَلِمَ, فُعِلَ: كُرِّمَ, اِفْتَعَلَ: اِنْتَقَلَ, اِسْتَفْعَلَ: اِسْتَفْهَمَ, تَفَاعَلَ: تَسَابَقَ, “فُعِلَ: اُقْتُلُ, يُفَعَّلُ: يُدْخَرُجُ, يُنْفَعِلُ: يَنْتَقِلُ, يَسْتَفْعِلُ: يَسْتَخْرِجُ, تَفَعَّلَ: تَبَيَّنَ” gibi mâzî vezinleri, muzârî vezinleri veya bu muzârî vezinlerin emirleri, fiillere has vezinlerdir. Bu gibi vezinlerden gelen alemler, ya doğrudan fiilin isimleştirilmesiyle fiilden isme nakledilen menkûl isimlerdir ya da a’cemî isimlerdir.²⁶⁴ Bu gibi alemler, kesinlikle gayr-i munsarif olurlar. Örneğin; “بَقْمٌ” (boyalı bir bitki), “طَسِحٌ” (bir bitki), “يَجْفُّ” (bir ressamın adı), “شَلَمٌ” (Mescid-i Aksâ için kullanılan bir isim) ve “تَرْجِسٌ” kelimeleri a’cemî alemlerdir. “دُئِلٌ” (Ebu’l-Esved ed-Düelî’nin kabîlesine verilen isim), “شَمْرٌ” (bir at ismi), “حَضْمٌ”

²⁶³ İbn Ya’îş, *a.g.e.*, I, 118.

²⁶⁴ er-Radî, *a.g.e.*, I, 161; eş-Şâtıbî, *a.g.e.*, V, 651.

(Temîmli bir adamın ismi), “عَثْرٌ” (yer ismi), “بَدْرٌ” (bir su ismi) kelimeleri ise fiillerden isimlere nakledilmiş menkûl alemlerdir.²⁶⁵

Fiillere has üç harfli vezinlerden gelen bir isim, orta harekesi sükûnlanarak tahfif edildiğinde alem de olsa sarftan men edilmez. Örneğin; “ضُرْبٌ” kelimesi bir adama alem yapılıp da “ضُرْبٌ” şeklinde ortası sükûnlanırsa sarftan men edilmez. Çünkü orta harfinin sükûnlanmasıyla sarftan men edilmesini gerektiren fiil vezninden çıkarılmıştır.²⁶⁶

2. Fiillerin Daha Baskın Olduğu Vezinler

İsmin sarfına mani olan ikinci kısım fiil vezinleri ise fiillerin baskın olduğu vezinlerdir. Bu vezinlerde fiillerin baskın olmasından maksat ya isimlere göre fiillerde daha çok bulunması; ya da bu vezinlerin başlarında bir manaya delâlet eden zâid harflerin bulunmasıdır. Örneğin; “أَفْعَلٌ: إِضْرِبْ, إِفْعَلٌ: اسْمَعْ” vezinleri fiillerde isimlerden daha çok kullanılmaktadır. Bu vezinlerden gelen “إِثْمِدٌ, إِصْبَعٌ” gibi isimler alem olduklarında gayr-i munsarif olurlar. “أَحْمَدٌ, يَزِيدٌ” gibi isimlerin başlarındaki harfler muzârî fiillerde kullanılmakta ve elif (أ), tekellüm (birinci şahıs); yâ harfi (ي) ise ğaybet (üçüncü şahıs) manasına delâlet etmektedir. Başlarındaki bu muzâraat harflerinden dolayı isimlerden ziyâde fiillere ait bir vezin sayılmakta ve gayr-i munsarif olmaktadır. Aynı zamanda dört harfli isimlerin başlarındaki elif ve yâ harfleri ancak zâid olarak bulunmaktadırlar. Örneğin “يَرْمَعُ” kelimesinin “فَعْلَلٌ” vezninden olduğu söylenemez. Çünkü dört harflidir ve başındaki “ي” harfi mutlaka zâiddir. Öyleyse bu

²⁶⁵ eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 650-651; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 122, 125; ez-Zeccâc, *Mâ Yensarif ve Mâ Lâ Yensarif*, 21; Abbâs Hasan, *en-Nahvü'l-Vâfi*, IV, 248; İbn Ya'îş, *a.g.e.*, I, 118.

²⁶⁶ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 227.

kelimenin vezni “يَفْعَلُ” olmalıdır.²⁶⁷ Zaten isimlerdeki bu harflerin zâid olmamaları halinde, ismin fiile benzerliği söz konusu olmayacağından sarftan men edilmez.²⁶⁸

Fiil veznindeki gayr-i munsarif alemler denince daha çok bu ikinci kısım vezinler kastedilmekte ve bu alemler en çok bu vezinlerden gelmektedir. Sîbeveyhi ve el-Müberred gibi ilk dönem nahivciler, bu konuyu “أَفْعَلُ” vezninde olan ve başlarındaki zâid harften dolayı fiillere benzeyen isimler başlığı altında ele almışlardır. Örneğin; el-Kitâb adlı eserin müellifi Sîbeveyhi bu konuyu “هَذَا بَابُ أَفْعَلٍ إِذَا كَانَ اسْمًا وَمَا أَشْبَهَ الْأَفْعَالَ مِنْ” başlığı altında incelemiştir.²⁶⁹

“أَفْكَلٌ, أَرْمَلٌ, أَيْدَعٌ, أَرْبَعٌ” isimleri, alem olduklarında gayr-i munsarif olurlar. Çünkü bu isimler, “أَفْعَلُ” veznindedirler ve başlarındaki elif harfi zâiddir. Ancak aynı vezindeki “أَوْلَقٌ” kelimesinin başındaki elif değil; ikinci harfi olan “و” zâiddir ve bu ismin vezni “فَوْعَلٌ” şeklindedir. Bundan dolayı “أَوْلَقٌ” ismi, alem olduğunda gayr-i munsarif olmaz. Bu isimde olduğu gibi kelimenin “فَوْعَلٌ” vezninde olduğu açıksa munsarif olur. Fakat bu tür kelimelerin vezninin ne olduğu tam olarak bilinmiyorsa “أَفْعَلُ” vezninden olduğu kabul edilerek sarftan men edilir. Çünkü fiillerde “أَفْعَلُ” vezni, “نَهْشَلٌ, تَوْلَبٌ” başında “ن, ت” harfleri bulunan “نَهْشَلٌ, تَوْلَبٌ” isimleri, alem olduklarında munsarif olurlar. Çünkü bu harfler, kelimenin aslındandır. Ancak bu tür isimlerde “ن, ت” harflerinin kelimenin aslından olup olmadığı açık

²⁶⁷ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 194; ez-Zeccâc, *a.g.e.*, 14.

²⁶⁸ eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 649-650; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 122-123; ez-Zeccâc, *a.g.e.*, 13; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 248; İbn Ya’îş, *a.g.e.*, I, 120.

²⁶⁹ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 194; el-Müberred, *el-Muktedab*, III, 339.

²⁷⁰ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 194-195; ez-Zeccâc, *a.g.e.*, 14-15.

değilse bu harfler, kelimenin aslından kabul edilir. Çünkü “ت, ن” harfleri isimlerde çoğunlukla zâid değil kelimenin aslından olurlar.²⁷¹

“أَكَلُّ، أَيَقُّ” gibi kelimeler, alem olmaları halinde gayr-i munsarif olmazlar. Çünkü bu kelimeler “أَفْعَلُ” vezninde değildir. “أَفْعَلُ” vezninde olsalardı “أَشَدُّ، أَحَبُّ” kelimelerinde görüldüğü üzere, son iki harfin birincisi sâkin olur ve ikincisine idgâm edilirdi (أَكَلُّ، أَيَقُّ gibi). “اللُّبُّ” kelimesinin cemîsi olan “أَلْبُّ” ise başındaki harf zâid olduğu için gayr-i munsariftir.²⁷²

Burada “أَفْعَلُ” vezninden maksat sadece “ع” harfinin fethalı olduğu gibi fiil kalıpları değildir. Bu vezne “أَدْخُلُ، أَجْلِسُ” fiillerinin vezinleri de (أَفْعَلُ، أَفْعَلُ) dâhildir. Aynı şey başında “ي” harfi bulunan vezinler için de geçerlidir (يَدْخُلُ، يَعْمَلُ، يَجْلِسُ) fiillerinin vezinleri gibi). Şu kadar var ki; isimlerde en çok kullanılan fiil vezni “أَفْعَلُ” olduğu için bu vezin, bir bakıma fiil veznindeki gayr-i munsarif isimlere alem olmuştur.

“أَكَلُّ، أَعَصُرُ، يَرْمَعُ تَتَفَلُّ، يَشْكُرُ، تَعْلِبُ، يَعْمَرُ” gibi isimler de fiillerin daha baskın olduğu fiil vezinlerinden gelen isimlerdir ve alem olmaları halinde gayr-i munsarif olurlar. Aynı şekilde “أَوَّلُ” kelimesi de “أَفْعَلُ” veznindedir.²⁷³

3. Müşterek Vezinler

Yukarıda ifade ettiğimiz bu iki kısım fiil vezinlerinin haricindeki diğer fiil vezinleri ise fiiller ve isimlerin müşterek oldukları ve herhangi birisinin baskın olmadığı vezinlerdir. Örneğin; “فَعَلٌ: ضَرَبَ، فَعِلٌ: عَلِمَ، فَعَلَلٌ: دَحْرَجَ” gibi mâzî vezinleri ve “مُفَاعَلَةٌ” حَجَرَ، قَلَّمَ، عَلَّمَ، حَطَبٌ، “

²⁷¹ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 196-197; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 342-343; er-Radî, *a.g.e.*, I, 162; İbn Ya’îş, *a.g.e.*, I, 120; ez-Zeccâc, *a.g.e.*, 16-18.

²⁷² Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 195; er-Radî, *a.g.e.*, I, 162.

²⁷³ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 194-198.

”جَعْفَرٌ، صَابِرٌ، ظَفِيرٌ” gibi birçok isim, bu fiil vezinlerinde olduğu halde gayr-i munsarif değillerdir. Çünkü bu tür vezinler, fiillere has değildir. Bazı nahivciler, bu vezinlerden gelen bir alemin fiilden isme nakledilmiş olması halinde gayr-i munsarif olduğu görüşündedirler. Örneğin; ”صَابِرٌ” emir fiilden; ”ظَفِيرٌ” ise mazî fiilden nakledilmiş birer alemdir. Ancak bu görüş pek kabul görmemektedir.²⁷⁴

²⁷⁴ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 206-210; eş-Şâtibî, *a.g.e.*, V, 648; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 249; İbn Ya’îş, *a.g.e.*, I, 120; ez-Zeccâc, *a.g.e.*, 20; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 123.

VI. MA'DÛL ALEMLER

A. Udûl ve Ma'dûl İsmi Tanımı

Udûl (عُدُول) ve "adl" (عَدْل), "عَدَل: يَعْدِلُ" fiilinin masdarlarıdır. Bu fiil, "عَنْ" harfi ceri ile kullanıldığında "dönmek, sapmak, ayrılmak, terk etmek; vazgeçirmek, döndürmek, bıraktırmak" gibi manalara gelmektedir.²⁷⁵ Bir nahiv terimi olarak udûl veya adl ise, tahfîf veya ilhâk yapmaksızın bir kelimenin olması gereken binâsından döndürülerek başka bir şekilde binâ edilmesidir. Başka bir ifadeyle bir kelimenin asıl lafzını bırakıp aynı manayı ifade eden başka bir lafız kullanmaktır. Udûle uğramış kelimeye de ma'dûl denilmektedir.²⁷⁶

B. Sarftan Men Edilme Sebebi

Udûl, bir isimde değişiklik yapmak sûretiyle yeni bir isim türetmektir (iştikâk). Ancak iştikâk ile udûl arasında şöyle bir fark vardır. İştikâk, bir kelimedden farklı bir manası olan yeni bir kelime türetmektir (ضَرَبَ fiilinden ضَارِبٌ kelimesini türetmek gibi) ki bu, sarfa mani olacak bir illet değildir. Çünkü teretilen kelimenin manası, aslın manasından farklıdır. Udûl ise bir lafzı kastederek; o lafız yerine aynı manayı ifade eden başka bir lafız kullanmaktır. Örneğin; "عَامِرٌ" lafzı kastedilerek "عُمَرُ" lafzı telaffuz edildiğinde "عَامِرٌ" lafzından udûl edilmektedir. Yani udûl, aslında manada değil; lafızda olmaktadır. Dolayısıyla telaffuz edilen "عُمَرُ" lafzı, kastedilen "عَامِرٌ" lafzının fer'i durumundadır ve bu yönüyle fiile benzemekte ve sarftan men edilmektedir.²⁷⁷

²⁷⁵ *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, 1061; Mutçalı, Serdar, *el-Mu'cemu'l-Arabiyyü'l-Hadîs*, 554.

²⁷⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III, 223; eş-Şâtübî, *el-Makâsîdü's-Şâfiye*, V, 597; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, I, 113.

²⁷⁷ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 223; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, I, 121.

C. Alemlerde Udûl Şekilleri

1. Takdîrî Udûl

Arapçada “فُعَلٌ” vezninde ma’rûf bazı isimler vardır ki; bunlar gayr-i munsarif değildir. Örneğin; “تُقَبُّ, حُفْرَةٌ” kelimelerinin cemîleri olan “تُقَبُّ, حُفْرَةٌ” ve (bir kuş ismi olan)²⁷⁸ “صُرْدٌ” isimleri, “فُعَلٌ” veznindedir. Ancak bunlar alem dahi olsalar gayr-i munsarif olmazlar. Çünkü herhangi bir kelimedenden udûl etmemişlerdir ve alemiyet haricinde sarftan men edilmelerini gerektiren bir durum da yoktur.²⁷⁹

Aslında müfred müzekkere verilen ma’dul alemlerdeki udûl takdîrîdir. Örneğin; “عُمَرٌ” kelimesinin aslının “عَامِرٌ” şeklinde olduğu takdîr edilmiştir. Çünkü “فُعَلٌ” veznindeki bu tür alemlerin gayr-i munsarifliği semâa dayalıdır ve gayr-i munsarif olarak işitilen isimlerin sarftan men edilmesi vaciptir. Araplar, “عُمَرٌ, مُضَرٌ, زُفَرٌ, زُحَلٌ, جُمَحٌ”, “عُمَرٌ, مُضَرٌ, زُفَرٌ, زُحَلٌ, جُمَحٌ”, “عُمَرٌ, مُضَرٌ, زُفَرٌ, زُحَلٌ, جُمَحٌ” gibi alemlerin gayr-i munsarif olduğunu görmüşler fakat; alemiyet haricinde sarftan men edilmesini gerektiren ikinci bir illet bulamadıkları için bu vezindeki alemlerin “فَاعِلٌ” vezninden döndürüldüğünü (udûl ettiğini) varsaymışlardır. Çünkü asılları “عَادِرٌ, فَاسِقٌ” şeklinde olan “عَادِرٌ, فَاسِقٌ” gibi birçok kelime “فَاعِلٌ” vezninden udûl etmektedir.²⁸⁰

Bu görüşe göre “عُمَرٌ, زُفَرٌ, زُحَلٌ” gibi alemler, kendileri için daha uygun olan asıl binâlarından (عَامِرٌ, زَائِرٌ, زَائِلٌ) udûl ettikleri için aslın dışına çıkmakta ve bu sebeple sarftan men edilmektedirler. Bu isimler nekre yapıldıklarında ise udûl haricinde ikinci bir illet olmadığı için munsarif olurlar.²⁸¹

²⁷⁸ *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 922-923; *el-Mu'cemü'l-Vasît*, 512.

²⁷⁹ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 222; Abbâs Hasan, *en-Nahvü'l-Vâfi*, IV, 257.

²⁸⁰ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 257; el-Ğalâyînî, *Câmiu'd-Durûsü'l-Arabiyye*, 342.

²⁸¹ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 223-224.

2. Ma'nevî Tekîd Olarak Gelen Bazı Cemî İsimlerin Şibh-i Alemiyet ve Udûlden Dolayı Sarftan Men Edilmesi

“فُعْلٌ” vezinden gelen “كُنْعٌ, بُصْعٌ, بُتْعٌ” kelimeleri asıllarından udûl etmiş cemî isimlerdir. Bu kelimeler ma'nevi tekîd olarak kullanıldıklarında şibh-i alemiyet ve udûlden dolayı sarftan men edilirler. Bu isimlerdeki şibh-i alemiyet şu şekilde gerçekleşmektedir: “جَاءَ النِّسَاءُ جُمُعٌ” misalindeki “جُمُعٌ” kelimesi takdîri izâfetle ma'rifedir. Çünkü bu cümlenin aslı “جَاءَ النِّسَاءُ جُمُعُهُنَّ” şeklindedir. Buradaki “جُمُعٌ” kelimesini lafzî olarak ma'rife yapan bir şey yoktur. Bu açıdan “جُمُعٌ” kelimesinin ma'rifeliği alemin ma'rifeliğine benzemektedir. İşte bahsettiğimiz bu ma'rifeliğe şibh-i alemiyet denmektedir.²⁸²

Başta saydığımız dört ismin asıllarından udûl ettiği ifade edilmiş ancak; bu isimlerin asıllarının ne olduğu hakkında ihtilaf edilmiştir. “جُمُعٌ” kelimesi üzerinden meseleyi izaha çalışalım. Bazı nahivciler bu kelimenin müfredi “جَمَعَاءٌ” şeklinde olduğu için cemîsinin “جَمَاعِيٌّ” olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Çünkü “فَعْلَاءٌ” vezininin cemîsi “صَحْرَاءُ: صَحْرَائِيٌّ” misalinde görüldüğü üzere “فَعَالِيٌّ” vezinde gelmektedir. Dolayısıyla bu nahivcilere göre “جُمُعٌ” kelimesi “جَمَاعِيٌّ”dan udûl etmiştir. Bazıları ise bu ismin “فُعْلٌ” vezinden udûl ettiğini iddia etmişlerdir. Çünkü bu ismin müfredi olan “فَعْلَاءٌ” vezni “أَفْعَلٌ” vezininin müennesidir ve “فَعْلَاءٌ - أَفْعَلٌ” vezininin cemîsi “فُعْلٌ” şeklinde olur. Dolayısıyla “جُمُعٌ” kelimesinin aslı “جُمُعٌ” şeklinde olmalıdır. Fakat bu ikinci görüş pek kabul görmemiştir.²⁸³

²⁸² İbn Akil, *Şerhu İbn Akil*, II, 124; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 256.

²⁸³ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 224; eş-Şâtîbî, *a.g.e.*, V, 658.

3. Lâm-ı Ta'rîften Udûl

Lâm-ı ta'rîften udûl eden üç isimden bahsedilmektedir: “سَحَرَ” (gecenin son üçte birlik kısmı), “رَجَب, صَفَر” (ma'lûm ay isimleri). “سَحَرَ” kelimesi, “جُمُعَتِكَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ” misalinde olduğu gibi lââm-ı ta'rîf ve izâfetten tecrîd edilmiş bir şekilde kullanılır ve kendisiyle muayyen bir günün seher vakti kastedilirse alemiyet ve udûlden dolayı gayr-i munsarif olur. Çünkü “سَحَرَ” kelimesi “السَّحَر”dan udûl etmiştir. Cümlede zaman zarfı konumunda olduğu için fetha ile mansûb olmuştur. “رَجَب, صَفَر” kelimelerinde de durum aynı şekilde cereyân eder. Lâm-ı ta'rîften tecrîd edilmiş bir şekilde kullanılarak kendileriyle muayyen aylar kastedildiğinde “الرَّجَب” ve “الصَّفَر”den udûl ettikleri kabul edilir.²⁸⁴

Lâm-ı ta'rîften udûl eden diğer bir isim de “أَمْسَ” kelimesidir. Bu kelimenin i'râbında da ihtilaf edilmiş ve Arapların bir kısmı gayr-i munsarif; bir kısmı da mebnî kabul etmişlerdir. Temîmlilerin bir kısmı, “أَمْسَ” kelimesini bazı şartların gerçekleşmesi halinde gayr-i munsarif olarak i'râb etmişlerdir. Bu şartlar şunlardır: Bu kelimenin içinde bulunduğumuz günden sonraki günün alemi olması, lââm-ı ta'rîf ve izâfetten hâlî olması, ism-i tasgîr, cemî mükesser ve zarf olmaması. Bu şartlar gerçekleştiğinde “أَنْقَضَى” misallerinde olduğu gibi gayr-i munsarif olur. Ancak Temimlilerin çoğunluğu “أَمْسَ” kelimesini sadece raf halinde tenvînden men ederken nasb ve cer hallerinde kesra üzere mebnî yaparlar. Hicazlılar ise bu kelimeyi her hâlükarda kesra üzere mebnî kabul ederler.²⁸⁵

²⁸⁴ el-Müberred, *el-Muktedab*, III, 378; eş-Şâtîbî, *a.g.e.*, V, 665-669; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 258-259.

²⁸⁵ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 283-285; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 261-262.

4. “فَعَالٍ” Veznine Udûl Eden Alemler

“اِفْعَالٍ” emir vezninden udûl etmiş isim fiiller vardır ki; bunlar kesra üzere mebnî olurlar. Örneğin; bu vezindeki bir isim fiil olan “نَزَالٍ” kelimesi, “اِنزِلُ” fiilinden udûl etmiştir ve fiil manasında olduğu için mebnî olur. Fakat el-Müberred’e göre bu isim fiiller, emir manasındaki masdarlardan udûl eder.²⁸⁶ Bu isim fiil vezni, Züheyr’in şu beytinde de zikredilmektedir:

وَلَنْعَمَ حَشْوُ الدَّرْعِ أَنْتَ إِذَا دُعِيْتَ نَزَالٍ وَوَلَّحَّ فِي الدُّعْرِ²⁸⁷

“فَعَالٍ” veznindeki bir ismin alem olduğunda sarftan men edilebilmesi için başka bir isimden udûl etmiş olması gerekmektedir. Doğrudan bu kalıp üzere vazedilen “رَبَابٍ, صَنَاعٍ, عَنَاقٍ, أَتَانٍ, صَنَاعٍ, سَحَابٍ, حَمَالٍ, عَنَاقٍ, أَتَانٍ, صَنَاعٍ” gibi isimler başka bir isimden udûl etmedikleri için udûl sebebiyle sarftan men edilmezler. Ancak bunlardan müennes olanlar (عَنَاقٍ, أَتَانٍ, صَنَاعٍ), alem olduklarında müenneslik ve alemiyetten dolayı gayr-i munsarif olurlar.²⁸⁸

Bizim konumuzula alakalı olan udûl, bir alemin “فَعَالٍ” veznine udûl etmesidir. Bu udûl şekli ise sadece müennes alemlerde olmaktadır. Örneğin; “رَقَاشٍ, حَذَامٍ, قَطَامٍ” kelimeleri “رَاقِشَةٌ, حَادِمَةٌ, قَاطِمَةٌ” isimlerinden udûl etmiş alemlerdir. Nahivciler bu alemlerin udûl ve alemiyetten dolayı sarftan men edildiğini ifade etmişlerdir. Ancak bu alemlerin i’râbı hususunda ihtilaf edilmiştir. Temîm kabilesi, son harfi “ر” olanlar haricindeki bu tür alemleri sarftan men etmişler; “وَبَارٍ, سَفَارٍ, ظَفَارٍ” gibi son harfi “ر” olanları ise mebnî kabul etmişlerdir. Hicazlılar ise son harfi “ر” olsun olmasın bu vezindeki bütün alemleri mebnî kabul etmişlerdir. Kısacası alemiyet ve udûlden dolayı

²⁸⁶ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 270-277; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 368-371.

²⁸⁷ Züheyr b. Ebû Selmâ, *Dîvânu Züheyr b. Ebî Sülmâ*, 1. Baskı, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1988, s. 54; Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 271; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 370.

²⁸⁸ el-Müberred, *a.g.e.*, III, 368.

sarftan men edilen “فَعَالٍ” veznindeki alemler, sadece Temim kabilesine göre son harfi “ر” olmayan alemlerdir.²⁸⁹ Nahivciler, sarftan men durumunun bu isimlerdeki udûle delil olması için, bu alemlerin udûl ve alemiyetten dolayı sarftan men edildiğini ifade etmişlerdir. Ancak Abbas Hasan, bu isimlerin müenneslik ve alemiyetten dolayı sarftan men edilmiş olmalarının daha mâkul görüldüğünü belirtmiştir.²⁹⁰

²⁸⁹ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 277-279; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 373-376; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 124-125; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, I, 125-126; eş-Şâtîbî, *a.g.e.*, V, 672.

²⁹⁰ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 259-261.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKİ İLLETLE GAYR-İ MUNSARİF OLAN SIFATLAR

Bir zâta veya manaya ait bir vasfa delalet eden kelimeye sıfat denir. İsm-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdîl ve ism-i mensûb sıfat özelliği olan isimlerdir.²⁹¹ Vasfiyetin sarfa mani bir illet olması, fer' olma açısından fiile benzerliğinden kaynaklanır. Çünkü sıfat olan kelime, mevsûfunun fer'i durumundadır. Bu açıdan fiile yaklaşır ve ağır kabul edilerek tenvînden men edilir.²⁹² Ayrıca sıfat olan kelime, daha başka açılardan da fiile benzemektedir. Fiilin fâile muhtaç olduğu gibi sıfat da mevsûfa muhtaçtır. Mevsûf olmadan sıfat olamaz. Çünkü sıfat, sürekli ve her hususta mevsûfa tâbîdir. Fiil müştak olduğu gibi sıfat da müştaktır.²⁹³ İşte bu benzerliklerden dolayı sıfat, fiile ait olan tenvîn ve kesreden men edilme hükmünden etkilenir ve gayr-i munsarif olur. Vasfiyetle birlikte ismi sarftan men eden üç illet vardır: Elif-nûn (ن) ziyâdesi, fiil vezni ve udûl. Şimdi bu üç illetten dolayı sarftan men edilen sıfatları sırayla ele alalım.

I. SONUNDA ELİF-NÛN (ن) ZİYÂDESİ BULUNAN SIFATLAR

A. Sarftan Men Edilme Sebebi

Daha önce alem konusunda bahsettiğimiz üzere; sonunda ziyâde harf bulunan bir isim, ziyâdesi bulunmayan isme göre fer' durumundadır. Bu şekilde fer' olma yönüyle fiillere benzemektedir. Aynı zamanda sonunda “ن” ziyâdesi bulunan isimler, sonunda elif-i memdûde (ة) bulunan isimlere benzemektedir. İşte bu benzerlikler,

²⁹¹ el-Ğalâyînî, *Câmiu'd-Durûsü'l-Arabiyye*, 79.

²⁹² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III, 193; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, I, 106.

²⁹³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III, 193; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, I, 118, 121; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, I, 101-106; eş-Şâtîbî, *el-Makâsîdü's-Şâfiye*, V, 647.

sonunda “ان” ziyâdesi bulunan isimleri sarftan men edici bir illet konumundadır. Ancak bu illet, tek başına yeterli olmadığı için ikinci bir illet olarak alemiyet veya vasfîyet gerekmektedir. “ان” ziyâdeli alemleri daha önce anlatmıştık.²⁹⁴ Şimdi ise “ان” ziyâdesi ve vasfîyet illetlerinden dolayı sarftan men edilen isimleri ele alacağız.

B. Sarftan Men Edilme Şartları

Sonunda “ان” bulunan bir ismin, sonunda elif-i memdûde bulunan isimlere benzerliğinin tam olarak gerçekleşebilmesi ve dolayısıyla sarftan men edilebilmesi için sonundaki harflerin ikisinin de zâid olması ve bu ismin müenneslik tâ’sını kabul etmemesi gerekmektedir. Çünkü elif-i memdûdeyle müennes olan isimler, müenneslik tâ’sını kabul etmezler ve sonlarındaki iki harf de (ء) zâiddir. Örneğin; “صَفْرَاءُ” kelimesi “صَفْرَاءَةٌ” şeklinde müenneslik tâ’sını kabul etmez ve sonundaki iki harf zâiddir. “غَضْبَانُ” kelimesinin müennesi “غَضْبَانِي” olup; “غَضْبَانَةٌ” şeklinde müennes olmaz ve sonundaki iki harf zâiddir. Bu açıdan “غَضْبَانُ” kelimesi, sonunda elif-i memdûde bulunan isme tam olarak banzemektedir.²⁹⁵ Sonundaki “ان” harflerinden bir tanesi aslî olan sıfatlar, bahsettiğimiz benzerlik ortadan kalktığı için gayr-i munsarif olmazlar. Örneğin; “تَبَّانٌ”, “سَمَّانٌ” sıfatları “التَّبْنُ, الطَّحْنُ, السَّمْنُ” kelimelerinden kaynaklanmaktadır. Bu sıfatların son harfleri aslî olduğu için munsarif olurlar.²⁹⁶

Bir ismin müenneslik tâ’sını kabul etmemesi ya müennesi olmayan müzekker bir isim olması veya başka bir müenneslik alâmetiyle müennes olması şeklinde olabilir. Örneğin; “لَحْيَانٌ” kelimesi, müzekkere has bir isim olup müennesi yoktur ve bundan dolayı müenneslik tâ’sını alması söz konusu değildir. “فَعْلَانٌ” veznindeki “عَطْشَانٌ, غَضْبَانٌ”, “عَطْشِي, غَضْبِي, سَكْرِي, رِيٌّ” gibi isimlerin müennesleri “سَكْرَانٌ, رِيَّانٌ” şeklinde olup genel

²⁹⁴ Bkz. s. 61.

²⁹⁵ İbn Ya’îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, I, 131.

²⁹⁶ eş-Şâtübî, *el-Makâsîdü’ş-Şâfiye*, V, 586.

olarak “فَعْلَى” vezninde geldiği için müenneslik tâ’sı almazlar. Müennesi “سَيِّفَانَةٌ” şeklinde gelen “سَيِّفَانٌ” gibi isimler ise müenneslik tâ’sı aldığı için gayr-i munsarif olmazlar.²⁹⁷ “فَعْلَانٌ” vezninden olup da müennesi “فَعْلَى” vezninden gelmeyen on üç sıfat olduğu ifade edilmiştir. Bu sıfatlar şunlardır: “نَدْمَانٌ, حَبْلَانٌ, دَخْنَانٌ, سَيِّفَانٌ, صَوَّجَانٌ, صَيِّحَانٌ, سَخْنَانٌ, مَوْتَانٌ, نَدْمَانٌ, عِلَّانٌ, فَشْوَانٌ, نَصْرَانٌ, مَصَّانٌ, أَلْيَانٌ”²⁹⁸.

II. FİİL VEZNİNDEKİ SIFATLAR

A. Sarftan Men Edilme Sebebi

Fiil veznindeki alemler konusunda da bahsettiğimiz üzere; isimlerde asıl olan, isim vezni üzere olmaktır. Fiil veznindeki isimler, hem ismin fer’i olan fiillere benzedikleri, hem de asılları olan isim vezninden uzaklaştıkları için sarftan men edilmektedirler. Fiil vezni olması açısından, fiil veznindeki alemlerin sarftan men edilmesine sebep olan aynı durumlar, fiil veznindeki sıfatlar için de geçerlidir. Çünkü fiil vezninde olma illeti sabit olmakla birlikte ikinci illet olarak alemiyet veya vasfiyet illetlerinden bir tanesinin bulunması yeterlidir.²⁹⁹

B. Sarftan Men Edilme Şartları

Fiil veznindeki bir sıfatın sarftan men edilmesi için vasfiyetinin aslî olması ve müenneslik tâ’sını kabul etmemesi gerekmektedir. Vasfiyetinin ârizî (aslî olmayıp sonradan dâhil olan şey) olması halinde sarftan men edilmez. Fiil vezninde olup da bu

²⁹⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III, 215-216; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 117-118; eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 686-687; Abbâs Hasan, *en-Nahvü’l-Vâfi*, IV, 217-218.

²⁹⁸ el-Ğalâyînî, *a.g.e.*, 344.

²⁹⁹ Bkz. s. 62.

iki şartın gerçekleştiği sıfatlar, sadece “أَفْعَلٌ” vezninde olan sıfatlardır ki bunların müennesleri “فَعْلَاءٌ” veya “فُعْلَى” vezninde gelir.³⁰⁰

Aslen sıfat olup ğâliben bir şeye isim olarak kullanılan veya aslen sıfat olmayıp çoğunlukla sıfat olarak kullanılan kelimelerin aslı esas alınır ve ona göre muamele edilir. Kelimenin aslı sıfatsa gayr-i munsarif; aslı sıfat değilse munsarif olur. Aslının sıfat olmasının yanında müenneslik tâ’sını da kabul etmeyen “أَفْعَلٌ” veznindeki sıfatlar gayr-i munsarif olurlar. “أَحْمَرٌ, أَخْضَرٌ, أَكْبَرٌ, أَصْعَرٌ, أَحْسَنٌ” gibi kelimeler aslen sıfattır ve aynı zamanda müennesleri “حَمْرَاءٌ, خَضْرَاءٌ, كُبْرَى, صُعْرَى, حُسْنَى” şeklinde olup müenneslik tâ’sı almazlar. Bu sıfatlar nekre halde de ma’rife halde de sarftan men edilirler. Çünkü nekre olsalar bile onları sarftan men eden iki illet (vasfiyet ve fiil vezninde olma) mevcuttur.³⁰¹

“أَرْمَلٌ” kelimesi, aslen sıfat olmamakla beraber sıfat olarak kullanılmaktadır. Aslen sıfat olmadığı, müenneslik tâ’sı olarak “أَرْمَلَةٌ” şeklinde müennes yapılmasından anlaşılmaktadır. Çünkü (yukarıda bahsettiğimiz gibi) “أَفْعَلٌ” veznindeki aslen sıfat olan kelimeler müenneslik tâ’sı ile müennes olmazlar. Dolayısıyla “أَرْمَلٌ” kelimesi, bahsettiğimiz iki şartı sağlamadığı için “مَرَرْتُ بِرَجُلٍ أَرْمَلٍ” misalinde görüldüğü üzere munsarif olur.³⁰²

Aslen sıfat olmayıp da sıfat olarak kullanılan “أَرْبَعٌ, أَرْبَعٌ” gibi kelimeler, sarftan men edilmezler. Çünkü bu tür kelimelerin vasfiyeti ârizîdir. “أَرْبَعٌ” kelimesi bir sayıya; “أَرْبَعٌ” kelimesi ise bir hayvana delâlet eden isimlerdir. “جَاءَتْ نِسْوَةٌ أَرْبَعٌ” cümlesindeki gibi sıfat olarak kullanılması, onu aslen sıfat yapmaz. “أَرْبَعٌ” kelimesi, aslen sıfat

³⁰⁰ eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 590; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 118; Abbâs Hasan, *en-Nahvü'l-Vâfi*, IV, 218-219.

³⁰¹ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 193; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 118; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 219.

³⁰² el-Müberred, *el-Muktedab*, III, 341; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 118; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 219.

olmadığı gibi müenneslik tâ'sı da almaktadır. “أَرْبٌ” ise müenneslik tâ'sı almaz ama aslen sıfat değildir.³⁰³

Araplar, “أَجْدَلٌ” (şahin), “أَخْيَلٌ” (kanadında kendi renginden farklı renkte noktalar bulunan bir tür kuş), “أَفْعَى” (bir tür yılan) kelimelerinin sarfi konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bu kelimeler aslen sıfat değildir ve dolayısıyla gayr-i munsarif olmazlar. Ancak bazıları, bu isimleri tahayyül edilen bir vasfiyetten dolayı sarftan men etmişlerdir. “أَجْدَلٌ” kelimesinde “kuvvet”, “أَخْيَلٌ”de “televvün” (renklilik, farklılık) ve “أَفْعَى”da “hubs” (pislik) manalarını tahayyül etmişler ve bu kelimelerin tahayyül edilen bu manalardan dolayı sıfat olduğunu söylemişlerdir. Onlar, “أَجْدَلٌ” kelimesinin “yaratılışın kuvvetli olması” manasındaki “جَدَلٌ” kökünden türemiş olduğunu tahayyül ederek bu kelimenin “شَدِيدٌ” (kuvvetli) manasında olduğunu, “أَخْيَلٌ” kelimesinin “خَيْلَانٌ” kökünden türediğini düşünerek “renkli” manasında olduğunu söylemişlerdir. Bir yılan ismi olan “أَفْعَى” kelimesi ise herhangi bir kökten gelmediği halde yılanın pis olduğu düşüncesiyle bu kelimedede “pislik” manası tahayyül ederek “pis” manasında bir sıfat gibi düşünmüşlerdir. Dolayısıyla onlar, bu kelimeleri fiil vezni ve tahayyül edilen bu vasfiyet sebebiyle gayr-i munsarif kabul etmişlerdir. Ancak esas olan bu kelimelerin isim olması ve sarftan men edilmemesidir.³⁰⁴

Bazı kelimeler de vardır ki, aslen sıfat oldukları halde bir şeyin zâtına delâlet eden bir isim olarak kullanılırlar. Örneğin; “أَسْوَدٌ”, “siyah” manasında bir sıfat olup daha sonra siyah yılan için kullanılan bir isim olmuştur. “أَدْهَمٌ”, üzerinde siyahlık bulunan şeyler için kullanılan bir sıfat olup; daha sonra “zincir” için kullanılan bir isim olmuştur.

³⁰³ el-Müberred, *a.g.e.*, III, 341-342; er-Radî, *Şerhu'r-Radî*, I, 127; eş-Şâtîbî, *a.g.e.*, V, 593; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 118; ez-Zeccâc, *Mâ Yensarif ve Mâ Lâ Yensarif*, 12; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 219.

³⁰⁴ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 200-201; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 339; er-Radî, *a.g.e.*, I, 129-130; eş-Şâtîbî, *a.g.e.*, V, 595-597; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 119; ez-Zeccâc, *a.g.e.*, 10; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 219-220.

“أَرْقَمٌ”, “noktalı” manasında bir sıfat olup; daha sonra üzerinde siyah-beyaz noktaları bulunan yılanlara isim olmuştur. Bu durumda kelimelerin sonraki kullanımları değil; sıfat olan asılları esas alınarak sarftan men edilir. Araplar, bu tür sıfatların sarftan men edilmesi hususunda ihtilaf etmemişlerdir.³⁰⁵

III. MA'DÛL SIFATLAR

Vasfiyetle birlikte ismin sarftan men edilmesine sebep olan son illet udûldür. Daha önce udûlün neden sarfa mani bir illet olduğunu ma'dûl alemler konusunda ele almıştık. Udûlün ismin sarfına tesiri açısından ma'dûl alemler için sözkonusu olan durumlar ma'dûl sıfatlar için de geçerlidir.³⁰⁶ İkisi arasındaki tek fark, ma'dûl sıfatların nekre halde de ma'rife halde de sarftan men edilmesidir.³⁰⁷ Aynı bilgileri tekrar etmenin konuyu uzatacağını düşünüyor ve doğrudan ma'dûl sıfat türlerine geçiyoruz.

A. Udûl Eden Sayılar

Arapçada “فُعَالٌ” veya “مَفْعَلٌ” veznindeki ilk on sayı ma'dûl sayılardır. Bunlar; “أَحَادٌ - مَوْحِدٌ، ثُنَاءٌ - مَثْنِيٌّ، ثَلَاثٌ - مَثَلثٌ، رُبَاعٌ - مَرَبِيعٌ، خُمَاسٌ - مَخْمَاسٌ، سُدَّاسٌ - مَسْدَسٌ، سُبَّاعٌ - مَسْبِيعٌ،” “ثُمَّانٌ - مَثْمَانٌ، تُسَاعٌ - مَتْسَعٌ، عَشَّارٌ - مَعْشَرٌ” şeklindeki Türkçede “üleştirme sayıları” diye ifade ettiğimiz sayılardır. Bunlardan ilk dördü sıkça kullanılmakla birlikte beş ve on sayılarının da bu vezinde kullanıldığı işitilmiştir. Altı, yedi, sekiz ve dokuz sayılarının bu vezinde kullanıldığı pek işitilmemekle beraber nadiren de olsa kullanıldığını

³⁰⁵ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 201; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 340; er-Radî, *a.g.e.*, I, 127-129; eş-Şâtîbî, *a.g.e.*, V, 593-595; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 119; ez-Zeccâc, *a.g.e.*, 11; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 220.

³⁰⁶ Bkz. s. 74.

³⁰⁷ eş-Şâtîbî, *el-Makâsîdü 'ş-Şâfiye*, V, 598.

söyleyenler vardır.³⁰⁸ Bu sayılardan bazıları, Kur’ân-ı Kerim’de birkaç yerde zikredilmektedir:

فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ³⁰⁹

أُولَىٰ أُجْنِحَةٍ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ³¹⁰

أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مَثْنَى وَفُرَادَى³¹¹

Nahivciler, bu sayıların te’kîd maksadıyla iki defa tekrarlanan sayılardan udûl ettiğini ifade etmişlerdir. Mesela; “مَثْنَى وَثُلَاثَ” gibi bu vezinlerde gelen sayılar “إِثْنَيْنِ إِثْنَيْنِ” lafızlarından udûl etmektedirler. Yukarıda zikrettiğimiz “أُولَىٰ أُجْنِحَةٍ مَثْنَى وَثُلَاثَ” ayet-i kerîmesindeki ma’dûl sayılar, “أُجْنِحَةٍ” kelimesinin sıfatı konumundadır ve ayetin udûlden önce “أُولَىٰ أُجْنِحَةٍ إِثْنَيْنِ إِثْنَيْنِ وَثُلَاثَةٍ ثَلَاثَةٍ وَأَرْبَعَةٍ أَرْبَعَةٍ” şeklinde olduğu kabul edilmektedir.³¹² Sâide b. Cüeyye el-Hüzelî de bir şiirinde bazı ma’dûl sayıları zikrederek bu hususla alakalı güzel bir misal sunmuştur:

وَلَكِنَّمَا أَهْلِي بَوَادٍ أَيْسُهُ ذِيَابٌ تَبَعَى النَّاسَ مَثْنَى وَمَوْحَدٌ³¹³

³⁰⁸ İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, I, 123; er-Radî, *Şerhu’r-Radî*, I, 114-115; eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 602; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 119; Abbâs Hasan, *en-Nahvü’l-Vâfi*, IV, 222-223.

³⁰⁹ Nisâ, 4/3.

³¹⁰ Fâtır, 35/1.

³¹¹ Sebe, 34/46.

³¹² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III, 225; el-Müberred, *el-Muktedab*, III, 381; İbn Ya’îş, *a.g.e.*, I, 123; eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 598; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 223.

³¹³ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 226; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 381; İbn Hişâm, Cemâleddîn Abdullah b. Hişâm el-Ensârî; *Muğni’l-Lebîb an Kütübi’l- E’arîb*, Thk. Abdullatîf Muhammed el-Hatîb, 1. Baskı, et-Türâsü’l-Arabî, Kuveyt 2000, VI, 554; İbn Ya’îş, *a.g.e.*, I, 123; eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 599.

B. “أُخْرَ” Lafzının Udûlü

Ma'dûl sayılar haricinde udûl eden tek sıfat, “أُخْرَ” kelimesidir. Bu kelime, “آخَرَ” kelimesinin müennesi olan “أُخْرَى”nın cemîsidir. “فُعَلٌ” vezininde olmasından dolayı değil; udûl ettiğinden dolayı sarftan men edilmektedir. Ancak neyden udûl ettiği hususunda ihtilaf edilmiştir. Sîbeveyhi ve bir kısım nahivcilere göre “أُخْرَ” lafzı, “الْكُبْرَى” “فُعَلَى” kelimeleri gibi müfredi “ج الْكُبْرَى، الصُّعْرَى ج الصُّعْرَى، الطُّوَلَى ج الطُّوَلَى، الوُسْطَى ج الوُسْطَى” kelimeleri gibi müfredi “فُعَلَى” vezininde olup kendisi “فُعَلٌ” vezininden gelen cemîlerdendir. Bu vezindeki cemîler ise ancak lâm-1 ta'rîfli olarak sıfat olmaktadır. Örneğin; “هُؤُلَاءِ نِسْوَةٌ وَسَطٌ” şeklinde bir kullanım yoktur. İşte “أُخْرَ” kelimesi, bu kurala uymayarak lâm-1 ta'rifsiz bir halde sıfat olmakla “أُخْرَ” şeklindeki aslından udûl ettiği için sarftan men edilmektedir.³¹⁴

Bazı nahivciler ise bu kelimenin “آخَرَ” lafzından udûl ettiğini iddia etmişlerdir. Onlara göre “آخَرَ” kelimesi “أَفْعَلٌ” vezinindeki bir ism-i tafdîldir. Bu ism-i tafdîller ise lâm-1 ta'rîf ve izâfetten tecrîd edildiklerinde “الْمُتَعَلِّمُ وَالْمُتَعَلِّمَةُ أَقْدَرُ عَلَى نَفْعِ الْوَطَنِ مِنْ غَيْرِهِمَا، “الْإِخْوَانُ وَالْأَصْدِقَاءُ أَنْفَعُ فِي الشَّدَّةِ، لَيْسَ بَيْنَ النِّسَاءِ أَفْضَلُ مِنَ السَّاهِرَاتِ عَلَى تَرْبِيَةِ أَوْلَادِهِنَّ” misallerinde görüldüğü gibi kendisiyle kastedilen şey müsennâ, cemî veya cem-i müennes de olsa müfred müzekker olarak gelirler. Yani asıl olan “مَرَرْتُ بِنِسْوَةِ آخَرَ مِنْ هُؤُلَاءِ” cümlesinde olduğu gibi müfred müzekker olarak kullanılmasıdır. İşte “أُخْرَ” kelimesi, bu şekilde “آخَرَ” lafzından udûl etmekte ve sarftan men edilmektedir.³¹⁵

³¹⁴ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 224-225; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 376-377; eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 599.

³¹⁵ eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 599; İbn Akîl, *a.g.e.*, II, 119; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 224.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TENÂSÜB, ZARÛRET, TENKÎR VE TASĞÎR

DURUMLARINDA GAYR-İ MUNSARİF

I. Tenâsüb

Tenâsüb, iki şeyin birbiriyle uyumluluğunu ve uygunluğunu ifade eden bir kavramdır. Gayr-i munsarif kelimelerin birbiriyle mütecâvir (komşu) kelimelerde, kâfiyelerde ve cümle sonlarında tenâsüb maksadıyla tenvînlenmesi (munsarif yapılması) câizdir. Ancak tenâsübden dolayı kelimenin munsarif yapılması, sadece kâfiyeli sözlerde gerçekleşir. Yani bir kelimenin cümle sonunda bulunması veya başka bir kelimeyle mütecâvir olması yeterli değildir. Aynı zamanda bu kelimelerin kâfiyeli olması gerekir.³¹⁶ Aslı “إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلَ وَأَغْلَالًا وَسَعِيرًا”³¹⁷ şeklinde olan ayet-i kerîmede zikredilen “سَلَاسِلَ” kelimesini bazı kıraat âlimlerinin “سَلَاسِلًا” şeklinde tenvînli okuması, gayr-i munsarif bir kelimenin tenâsüb maksadıyla munsarif yapılmasına bir misaldir. Bu misalde, gayr-i munsarif bir kelime olan “سَلَاسِلَ”, kendisinden sonraki munsarif kelimelerle (وَأَغْلَالًا وَسَعِيرًا) uyumlu olması için tenvînlenerek munsarif okunmaktadır. İnsân sûresinde zikredilen “قَوَارِيرَ” kelimesi, kendisinden önceki ve sonraki ayet-i kerîmelerin sonlarına tenâsübü dikkate alınarak “مُتَكِّبِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ لَا يَرُونَ”³¹⁸ فِيهَا شَمْسًا وَلَا زَمْهَرِيرًا * وَدَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا وَذُلَّتْ قُطُوفُهَا تَنْزِيلًا * وَيُطَافُ عَلَيْهِمْ بِآنِيَةٍ مِنْ فِضَّةٍ وَأَكْوَابٍ كَانَتْ قَوَارِيرًا * قَوَارِيرًا * قَوَارِيرًا مِنْ فِضَّةٍ قَدَرُوهَا تَقْدِيرًا” şeklinde tenvînlenmektedir. Bir sonraki ayette

³¹⁶ eş-Şâtıbî, *el-Makâsîdü’ş-Şâfiye*, V, 692.

³¹⁷ İnsân, 76/4.

³¹⁸ İnsân, 76/13-16.

zikredilen ikinci “فَوَارِيًّا” kelimesi de birincisine uyması için aynı şekilde tenvînlenerak munsarif okunmaktadır.³¹⁹

Bir isim, lâm-ı ta’rifli olması veya bir kelimeye muzâf olması haricinde tenvîn alıyorsa kesra da alır; tenvîn almıyorsa kesra da almaz. Dolayısıyla, tenâsüb veya başka bir durum sebebiyle gayr-i munsarif bir kelimenin tenvînlenmesiyle kesra da geri döner. Çünkü sarfta asıl olan tenvîndir. Kesra ise tenvîne tâbîdir.³²⁰ Şair en-Nâbiğa’nın şu beyti bu hususa güzel bir misaldir:

إِذَا مَا غَزَوْا بِالْحَيْشِ حَلَقَ فَوْقَهُمْ عَصَائِبُ طَيْرٍ تَهْتَدِي بِعَصَائِبِ³²¹

Beyitte zikredilen “عَصَائِبُ” kelimesi, müntehe’l cümû’ vezninde gayr-i munsarif bir isimdir. Ancak burada zarûret sebebiyle munsarif olduğu için kesra almıştır.

II. Zarûret

Zarûret, şiirde meydana gelen bir durumdur ve çoğunlukla “izdırâr” (الِإِضْطِرَارُ) sözüyle ifade edilir. Izdırâr, veznin doğru olabilmesi ve tamamlanması için gayr-ı munsarif ismin munsarif okunma zarûretidir. İsimlerde asıl olan munsarif olmaktır. Bu sebeple şiirde gayr-ı munsarif bir ismin sarfına cevaz verilmiştir. Zarûretten dolayı meydana gelen bu durum şiirlerde sıkça görülmektedir.³²² Örneğin İmruü’l-Kays, bir şiirinde müennes bir alem olan “عَمِيرَةٌ” ismini munsarif yapmıştır:

³¹⁹ er-Radî, *Şerhu’r-Radî*, I, 106-108; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 126; Abbâs Hasan, *en-Nahvü’l-Vâfi*, IV, 270; eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 692-693.

³²⁰ İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufassal*, I, 132.

³²¹ en-Nâbiğa ez-Zübyânî, *Dîvânu’n-Nâbiğa ez-Zübyânî*, Abbâs Abdüsettar (Şerh ve Takdîm), Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 3. Baskı, Beyrut 1996, s. 30; İbn Ya’îş, *a.g.e.*, I, 132.

³²² el-Müberred, *el-Muktedab*, III, 354; eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 687; er-Radî, *a.g.e.*, I, 106; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 271.

وَيَوْمَ دَخَلْتُ الْخِدرَ حِدرَ عَنيرَةٍ فقالت لك الويلاتُ إِنَّكَ مُرَجَلِي³²³

Şâir en-Nâbiğa, muntehe'l-cümû' veznindeki “قَصَائِدُ” kelimesini munsarif okumuştur:

فلتأتينك قصائدٌ وليدفعن جيشٌ إليك قوادِمَ الأكوارِ³²⁴

Zarûret halinde gayr-i munsarif ismin sarfına cevaz veriliyor olsa da; munsarif bir ismin sarftan men edilmesine cevaz verilmemiştir. Çünkü zarûret, lahnı tecvîz etmez. Gayr-i munsarif bir isim, munsarif yapılarak sarftan men eden illetin kendisine dâhil olmadan önceki asıl haline döndürülür. Ancak munsarif bir isim, sarftan men eden bir illet olmadığı halde aslından uzaklaştırılmaz.³²⁵

مهلاً أعاذلُ قد جربت من خلقي أني أجود لأقوامٍ وإن ضنونا³²⁶

Bu beyitte zikredilen “ضنونا” kelimesi muza’af (şeddeli) bir fiil olan “ضن”nin cemî sîgasıdır. “ضن”nin aslı “ضنن” şeklindedir. Dolayısıyla “ضنونا” fiilinin aslı “ضنونا”dur. Normal şartlarda şeddeli olarak kullanılan bu kelime, şiirdeki zarûret sebebiyle aslına döndürülmüştür. Bu örnekte görüldüğü gibi yukarıda zikrettiğimiz beyitlerde de gayr-i munsarif isimler zarûret sebebiyle asıllarına döndürülerek munsarif yapılmıştır.³²⁷

Kûfeli nahivciler ve Basralıların bir kısmı ise, zarûret sebebiyle munsarif bir ismin sarftan men edilmesine cevaz vermişlerdir. Ancak bunu ismin alem olması şartına

³²³ *İmrüülkays*, Hundüç b. Hucr, *Dîvânü İmrüülkays*, Thk. Mustafa Abdüşşâfi, 5. Baskı, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2004, s. 112; eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 687; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 272.

³²⁴ en-Nâbiğa, *a.g.e.*, 86; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III, 511; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 354; eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 688.

³²⁵ el-Müberred, *a.g.e.*, III, 354; er-Radî, *a.g.e.*, I, 108.

³²⁶ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 535; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 354.

³²⁷ el-Müberred, *a.g.e.*, III, 354; eş-Şâtübî, *a.g.e.*, V, 697.

bağlamışlardır. Çünkü alemiyet, sarftan men eden illetler arasında en kuvvetli olanıdır ve illet olmasının yanında diğer illetlerin çoğunun şartı konumundadır.³²⁸ Bu nahivcilerin munsarif alemin sarftan men edilmesine şahit olarak kullandıkları beyitlerden bir tanesi şöyledir:

فَمَا كَانَ حِصْنٌ وَلَا حَابِسٌ يَفُوقَانِ مِرْدَاسَ فِي مَجْمَعٍ³²⁹

Bu beyitteki “مِرْدَاسٌ” kelimesi alemdir. Ancak bu kelime, sarftan men edilmesine sebep olan alemiyet haricinde bir illet olmadığı halde şiir zarûretinden dolayı gayr-i munsarif yapılmıştır.

Tenâsüb ve zarûret hallerinde gayr-i munsarif kelimeyi munsarif yapmak zorunlu değil; tercihe bağlıdır. Çünkü tenâsüb durumunda kelime tenvînli okunabileceği gibi gayr-i munsarif olarak da okunabilir. Zarûret durumunda ise gayr-i munsarif bir kelime yerine şiirin veznine uygun munsarif bir kelime seçilebilir. Bu şekilde gayr-i munsarif bir ismi munsarif okuma zarûreti ortadan kalmış olur.³³⁰

III. Tenkîr

Tenkîr, ma'rife haldeki ismin nekreleştirilmesidir. Daha önce de değindiğimiz gibi ismin sarfına mani olan tek ma'rifelik, alemin ma'rifeliğidir. Alem olan bir ismin tenkîri ise alemiyetinin zâil olmasıyla gerçekleşir.

Gayr-i munsarif bir alemin tenkîri ve dolayısıyla sarftan men edici bir illet olan alemiyetin zâil olmasıyla bu ismin sarfına mani olan tek bir illet kalır. Kalan bu illet ise müenneslik, elif-nûn ziyâdesi, udûl, fiil vezni, ucme veya terkîbdir. Ancak alemiyetin

³²⁸ er-Radî, *a.g.e.*, I, 107.

³²⁹ er-Radî, *a.g.e.*, I, 107, 155; es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi*, I, 121.

³³⁰ Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 272.

ortadan kalkmasıyla yalnız kalan bu illetler, tek başlarına ismi sarftan men etmeye yeterli değildir. Örneğin; sadece nekre isimlerin başına gelen “رُبَّ” harf-i ceri, alemin başına geldiğinde bu alem nekreleşir ve alemiyeti zâil olur. Dolayısıyla “رُبُّ فَاطِمَةَ, رُبُّ رُبُّ عُثْمَانَ, رُبُّ عُمَرَ, رُبُّ يَزِيدٍ, رُبُّ إِبْرَاهِيمَ, رُبُّ مَعْدِيكَرِبٍ” misallerinde görüldüğü gibi bu isimler nekre oldukları için tenvîn ve kesre alarak munsarif olurlar. Fakat alemiyeti zâil olan isimde hala iki illet mevcûd ise gayr-i munsariflik hali devam eder. Örneğin; vasfiyetle birlikte ikinci bir illetle gayr-i munsarif olan “أَحْمَرٌ” gibi bir isim alem olduğunda vasfiyeti zâil olarak yerine alemiyet geçer ve yine sarftan men edilir. Alem olan bu isim, daha sonra nekreleştirildiğinde aslında döner ve tekrar sıfat olur. Alemiyet zâil olsa da bu ismi sarftan men edecek iki illet olan vasfiyet ve fiil vezni halen mevcuttur. Aslı sıfat olmayan gayr-i munsarif alemlerde ise alemiyetin zevâli ile geriye iki illetin kalması mümkün olmadığı için sarftan men edilme durumu söz konusu olamaz.³³¹

IV. Tasğîr

İsmin yapısının değiştirilerek ism-i tasğîr (küçültme ismi) yapılmasına “tasğîr” denir. Tasğîr, sarfa mani olan lâfzî illetleri ortadan kaldırarak gayr-i munsarif ismin munsarif olmasına sebep olur. Udûl, müntehe’l-cümû’ vezni, fiil vezni ve elif-nûn ziyâdesi ismi sarftan men eden lâfzî illetlerdir. Tasğîr işlemi yapıldığında bu illetler sebebiyle sarftan men edilen isimlerin lafızları bozulduğu için illetlerin tesiri kalmayacaktır. Ancak tasğîr yapıldıktan sonra illetin lafzı bozulmamış ise tesiri devam edecektir. Vasfiyet, alemiyet, müenneslik, terkîb ve ucme ise lâfzî değil; mânevî illetlerdir. Dolayısıyla tasğîr işlemi bu illetlerin tesirini etkileyemeyecektir.³³²

³³¹ er-Radî, *a.g.e.*, I, 167-178; Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 203; el-Müberred, *a.g.e.*, III, 342; İbn Ya’îş, *a.g.e.*, I, 135-137; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 269.

³³² Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 235; er-Radî, *a.g.e.*, I, 178-180.

Udûl, tamamen vezinle alakalı bir illettir ve dolayısıyla vezninin bozulmasıyla illet de ortadan kalkmış olur. Örneğin; “عُمَرُ” kelimesi ma’dûl bir alemdir. İsm-i tasgîr yapıldığında “عُمَيْرُ” şekline dönüşür ve udûl illetinin zâil olmasıyla bu ismi sarftan men edecek alemiyetten başka illet kalmadığı için munsarif olur.³³³

Müntehel-cümû’ isimlerin sarftan men edilmesi kendisine has vezninden kaynaklanmaktadır. Vezninin bozulmasıyla illet yok olacak ve sarftan men edilmesi söz konusu olmayacaktır. Aynı zamanda müntehel cümû’ isimler ism-i tasgîr yapılırken müfredlerine çevrilmesi zorunludur. Örneğin; “مَسَاجِدُ” kelimesinin ism-i tasgîri aynen müfredininki gibi “مَسِيحِدُ” şeklindedir. Görüldüğü gibi bu isim ism-i tasgîr yapıldığında hem vezni bozulmakta hem de cemîliği ortadan kalkmakta ve dolayısıyla bu ismi sarftan men edecek hiçbir illet kalmamaktadır.³³⁴

Başında muzârî fiillerin başında bulunan zâid harflerden (ا, ي, ن, ت) bir harf bulunanlar hariç fiil veznindeki alem veya sıfatlar da ism-i tasgîr yapıldığında fiil vezni bozulduğu için munsarif olurlar. Örneğin; fiil veznindeki bir alem olan “حَصَمٌ”nin ism-i tasgîri “حُصَيْضٌ” şeklindedir.³³⁵ Böyle bir fiil vezni olmadığı için alemiyetten başka illet kalmamakta ve bu isim munsarif olmaktadır. Ancak bu isimlerin başında zikrettiğimiz harflerden biri varsa ism-i tasgîr yapılmaları halinde gayr-i munsarif olmazlar. Örneğin; “أَحْمَدُ، تَرْجِسُ، يُشِيكِرُ، تُعَلِبُ” isimlerinin musağğarları “أَحْمِدُ، تَرْجِسُ، يُشِيكِرُ، تُعَلِبُ” şeklindedir. Bu ism-i tasgîrler gayr-i munsariftir. Çünkü “فَاعِلٌ” vezindeki mâzî fiillerin muzârîsi bu ism-i tasgîrlerin de vezni olan “يُفَاعِلُ” şeklindedir. Örneğin; mâzî bir fiil olan

³³³ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 224-226; er-Radî, *a.g.e.*, I, 178; Abbâs Hasan, *a.g.e.*, IV, 269.

³³⁴ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 228; er-Radî, *a.g.e.*, I, 178.

³³⁵ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 208; er-Radî, *a.g.e.*, I, 178.

“بَيْطَرٌ”nın muzârîsi “بَيْطَرٌ”dur. Dolayısıyla başında muzâraat harflerinden biri bulunan isimler fiil vezninde sayılır ve sarftan men edilirler.³³⁶

Sonunda elif-nûn ziyâdesi bulunan isimlerin ism-i tasğîr yapılması halinde sarftan men edilmesi ise tasğîr işlemi sonunda elif-nûn ziyâdesinin varlığını devam ettirmesine bağlıdır. Örneğin; “سَكْرَانُ, عُثْمَانُ” isimlerinin musağğarları “سُكْرَانُ, عُثْمَانُ” şeklindedir. Elif-nûn ziyâdesi değişmediği için bu ism-i tasğîrler gayr-i munsariftir. Ancak “سِرْحَانُ” kelimesinin ism-i tasğîri olan “سُرْحَانُ”da olduğu gibi elif harfinin yâ harfîne dönüşmesi halinde, elif-nûn ziyâdesi sarfa mani bir illet olma özelliğini kaybeder ve dolayısıyla bu durumdaki ism-i tasğîrler gayr-i munsarif olmazlar.³³⁷

³³⁶ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 193, 200; er-Radî, *a.g.e.*, I, 179.

³³⁷ Sîbeveyhi, *a.g.e.*, III, 217, 219; er-Radî, *a.g.e.*, I, 180.

SONUÇ

Hazırlamış olduğumuz bu tezde “Arap gramerinde gayr-i munsarif” konusunu ele aldık ve Arap grameriyle alakalı en muteber, temel eserlere başvurarak meseleyi bütün yönleriyle incelemeye çalıştık. Ancak; bu inceleme sırasında eserlerde zikredilen her ayrıntıyı tezin muhtevâsına dâhil etmenin mümkün olmaması sebebiyle ve gereksiz uzatmalardan kaçınmak maksadıyla konunun anlaşılmasına yetecek miktarda açıklama yapmaya gayret ettik. Bununla beraber, genel kabule muhâlif, münferit ve şâz görüşleri zikretmek konunun anlaşılmasını zorlaştıracığından bu tür ihtilafları bahis konusu yapmamayı tercih ettik.

Tezimizin konusunu teşkil eden gayr-i munsarif isimler, fiillere benzemeleri sebebiyle onlara ait bir özellik olan tenvîn ve kesra almama hükmünden etkilenmektedirler. Fakat bu isimlerin fiillere benzerlikleri, mebnî isimlerin fiillere benzerliğinden daha zayıftır. Bu nedenle, bahsettiğimiz hükmün gerçekleşmesi için bu isimlerin fiillere benzemesine sebep olan iki illet veya iki illet kuvvetinde bir illetin varlığı şart koşulmuştur. İşte bu illetlerin her biri, misalleriyle birlikte ele alınıp açıklanmış ve ismi ne açıdan fiillere benzettiği ifade edilmiştir.

Arapçada asıl olan isimdir ve fiil, ismin fer’i sayılmaktadır. Bu sebeple fiiller, isme ait bir şey olan ve kelimenin isimlikte ne kadar köklü ve kuvvetli olduğunu gösteren tenvînden mahrum kalmaktadır. Gayr-i munsarif isimler de fiillere benzemeleri sebebiyle isimlikteki kuvvetlerini kaybettikleri için tenvînden men edilmektedir. Aslında gayr-i munsarif isimler, fer’ olma açısından fiillere benzemektedirler. Mesela; cemî isim, müfredin; müennes isim, müzekkerin; fiil veznindeki isim, isim veznindeki ismin; ziyâdeli isim, ziyâdesi olmayan ismin fer’i kabul edilmekte ve bu açıdan fiillere benzemektedirler.

Bu çalışmamız sırasındaki okuma ve araştırmalarımız sonucunda, gayr-i munsarif konusunun bildiğimiz ve zannettiğimizden çok daha geniş kapsamlı ve karmaşık olduğunu gördük. Arapçada kelimelerin sahip olduğu hiçbir özellik, mana ve şeklin israf edilmediğinin, her kelimeye ve kelimeye ait her bir özelliğe hak ettiği değer ve konunun verildiğinin farkına vardık. Arapçanın, birçok özelliğinin yanında bu yönüyle de hayranlık duyulacak bir dil olduğunu müşahede ettik. Bu açıdan, sadece gayr-i munsarif konusunun değil; bütün olarak Arap dilinin incelenmesi gerektiğini düşünüyor ve kelimelerin mana, şekil ve özelliklerinin gramer açısından pratikte ne gibi yansımaları olduğunun araştırılmasının faydalı olacağı kanaatini taşıyoruz.

Bu çalışmanın Arap dili araştırmalarına bir nebze de olsa faydalı olacağını temenni ediyor ve bu konuyla alakalı daha geniş çalışmaların yapılacağı ümidiyle sözümüzü noktalamak istiyoruz.

KAYNAKÇA

Abbâs Hasan, *en-Nahvü'l-Vâfi*, 3. Baskı, Dâru'l-Meârif, Kahire 1973.

el-Câmî, Nureddin Abdurrahman, *Kâfiye Şerhi, el-Fevâidü'z-Ziyâiyye (Molla Câmî)*, Trc. Abdurrahman Ercan Elbinsoy, Zaman Yayıncılık, İstanbul 1987.

Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Trc. Abdulhalîm en-Neccâr, 4. Baskı, Kahire (Dâru'l-Meârif, tsz.)

Cerir b. Atiyye b. Huzeyfe, *Dîvânu Cerîr*, Dâru Beyrut, Beyrut 1986.

Çetin, Nihad, “Arap” maddesi, *DİA*, İstanbul 2005.

Çörtü, Mustafa Meral, *Nahiv*, 4. Baskı, M. Ü. İlahiyat Fak. Vakfi Yayınları, İstanbul 2006.

_____; *Sarf*, 3. Baskı, M. Ü. İlahiyat Fak. Vakfi Yayınları, İstanbul 2001.

Durmuş, İsmail, “Nahiv” maddesi, *DİA*, İstanbul 2006.

Edmâ Tarabeyh, *el-Memnû' mine's-Sarf*, 1. Baskı, Mektebet-ü Lübnân Nâşirûn, Beyrut 2001.

el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî alâ Elfiyet-i İbn Mâlik*, Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1955.

el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b.Yakûb, *el- Kâmûsü'l- Muhît*, Thk. Enes Muhammed eş-Şâmî ve Zekeriyâ Câbir Ahmed, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2008.

el-Ğalâyînî, Mustafa, *Câmiu'd-Durûsü'l-Arabiyye*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2005.

el-Hudarî, Muhammed, *Hâşiyetü'l-Hudarî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, Tsz.

İbn Akîl, Bahâuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman el-Akîlî, *Şerh-u İbn Akîl alâ Elfiyet-i İbn Mâlik*, Thk. Emîl Bedî' Ya'kûb, 7. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010.

İbnu'l-Enbârî, *Nûzhetü'l-Elibbâ fîTabakâti'l-Üdebâ*, 3. Baskı, Mektebeü'l-Menâr, Zergâ'-Ürdün 1985.

İbn Hişâm, Cemâleddîn Abdullah b. Hişâm el-Ensârî; *Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l- E'ârîb*, Thk. Abdullatîf Muhammed el-Hatîb, 1. Baskı, et-Türâsü'l-Arabî, Kuveyt 2000.

_____ ; *Şerhu Katru'n-Nedâ ve Bellü's-Sadâ*, Thk. Abdülcelîl el-Atâ el-Bekrî, Mektebet-ü Dâru'l-Fecr, 4. Baskı, Dimeşk 2012.

_____ ; *Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyet-i İbn-i Malik*, Thk. ve Şerh Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1979.

İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şuarâ*, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Meârif, Kahire 1967.

İbnü'l-Kıftî, Cemâleddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Yusuf, *İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 1. Baskı, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1986.

İbn Mâlik, Cemâleddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Mâlik el-Endelûsî, *el-Elfiyye*, el-Mektebetü's-Şa'biyye, Beyrut, Tsz.

_____; *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, Thk. Abdülmünim Ahmed Herîfî, 1. Baskı, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Mekke 1986.

İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut, Tsz.

İbn Ümmü Kâsım, Bedreddin Ebû Muhammed el- Hasan b. Kâsım, *Tavdîhu'l-Makâsıd ve'l-Mesâlik*, Thk. Abdurrahman Ali Süleyman, 1. Baskı, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 2001.

İbn Ya'îş, Muvaffakuddîn Ya'îş b. Ali b. Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, Thk. Ahmed es-Seyyid Seyyid Ahmed Ali, el-Mektebetü't-Tevfikıyye, Kahire, Tsz.

İmruü'l-Kays, Hundüc b. Hucr, Dîvân-u İmruülkays, Thk. Mustafa Abduşşâfi, 5. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.

Kılıç, Hulusi, "Basriyyûn" mdaddesi, *DİA*, İstanbul 1992.

Komisyon, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, Kahire, 1960, (Çağrı yayınevi, Ofset, İstanbul,1996).

el-Muhtar Ahmed Dîre, *Dirâsetün fi'n-Nahvi'l-Kûfiyyi*, 2. Baskı, Cem'iyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, Trablus 2003.

Mutçalı, Serdar, *el-Mu'cemu'l-Arabiyyü'l-Hadîs* (Arapça-Türkçe Sözlük), Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.

el-Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd, *el-Muktedab*, Thk. Muhammed Abdülhâlık Udayme, Kahire 1994.

en-Nâbiğa ez-Zübyânî, *Dîvânu'n-Nâbiğa ez-Zübyânî*, Abbâs Abdüsettâr (Şerh ve Takdîm), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Baskı, Beyrut 1996.

er-Radî, Radıyyü'd-dîn Muhammed b. El-Hasan el-Üstürâbâzî, *Şerhu'r-Radî ale'l-Kâfiye*, Thk. Yusuf Hasan Ömer, 2. Baskı, Dâru'l-Kütüb el-Vataniyye, Bingazi 1996.

er-Râzî, Muhammed b. Ebû Bekr b. Abdulkâdir, *Muhtâru's-Sihâh*, Thk. Muhammed Nebîl Tarîfî, 1. Baskı, Dâr-u Sâdir, Beyrut 2008.

es-Sâmerrâî, Fâdıl Sâlih, *Meâni'n-Nahv*, 1. Baskı, Dâru'l-Fikr, Amman 2000.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb*, Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1988.

es-Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasan b. Abdullah, *Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn*, Thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ, 1. Baskı, Dâru'l-İ'tisâm, Kahire 1985.

es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekr Celâleddîn es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi' fî Şerhi Cem'u'l-Cevâmi'*, Thk. Abdulâl Sâlim Mûkerrem, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1992.

eş-Şâtıbî, Ebû İshâk İbrahim b. Musa, *el-Mekâsîdü's-Şâfiye fî Şerhi'l-Hulâsati'l-Kâfiye*, Thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, 1. Baskı, Mekke 2007.

Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-Nahviyye*, 7. Baskı, Dâru'l-Meârif, Kahire 1968.

Tantâvî, Muhammed, *Neş'etü'n-Nahv ve Târîhu Eşheri'n-Nuhât*, 2. Baskı, Dâru'l-Meârif, Kahire 1995.

ez-Zeccâc, Ebû İshâk, *Mâ Yensarif ve Mâ Lâ Yensarif*, Thk. Hüdâ Mahmûd Karâ'a, Dâru'l-Kütüb, Kahire 1971.

ez-Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan el-Eddülûsî, *Tabakâtü'n-Nahviyyîn ve'l-Lügaviyyîn*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 2. Baskı, Dâru'l-Meârif, Kahire 1983.

Züheyr b. Ebû Sülmâ, *Dîvân-ı Züheyr b. Ebî Sülmâ*, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.